

Fundacja Brama Cukermana

Nasze Cmentarze

Inicjatywa Społeczna na rzecz
cmentarzy żydowskich w województwie śląskim

Realizacja reportu „**Nasze Cmentarze. Inicjatywa społeczna na rzecz cmentarzy żydowskich w województwie śląskim**”
Fundacja Brama Cukermana, Będzin 2013

Publikacja jest dostępna na licencji Creative Commons:

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska

Treść licencji dostępna jest na stronie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

Pewne prawa zastrzerzone na rzecz autorów oraz Fundacji Brama Cukermana

Praca badawcza, kwerenda archiwalna, teksty rozdziału I i II

Dariusz Walerjański

Koncepcja raportu, praca merytoryczna, redakcja tekstów, opracowanie graficzne, tekst wstępu

Piotr Jakoweńko

Tekst rozdziału III

Rafał Cebula

Projekt dofinansowany przez:

Śląskie. Pozytywna energia

Partnerzy projektu:

NOVÁ KUNSTHALLE
SYNAGÓGA ŽILINA

SPIS TREŚCI

Wstęp

Czyje są „cmentarze żydowskie”	5
--------------------------------	---

Rozdział I

Cmentarze żydowskie w województwie śląskim Historia i współczesność

1. Województwo Śląskie	8
2. Cmentarze w tradycji żydowskiej	9
3. Cmentarze żydowskie - stan zachowania i ochrona	11
4. Rys historyczny najciekawszych żydowskich nekropolii	17
5. Sztuka sepulkralna	19

Rozdział II

Analiza przypadku cmentarzy żydowskich w Krzepicach, Mysłowicach i Zabrze

1. Cmentarz żydowski w Krzepicach - historia	22
1a. Szczegółowa diagnoza potrzeb corocznej opieki nad cmentarzem w Krzepicach	24
2. Cmentarz żydowski w Mysłowicach - historia	25
2a. Szczegółowa diagnoza potrzeb corocznej opieki nad cmentarzem w Mysłowicach	27
3. Cmentarz żydowski w Zabrze - historia	28
3a. Szczegółowa „diagnoza potrzeb” corocznej opieki nad cmentarzem w Zabrze	30

Rozdział III

Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym	31
--	----

Podsumowanie - wnioski	38
------------------------	----

Załącznik nr 1	40
----------------	----

Wytyczne Komisji Rabinicznej dotyczące prac
porządkowych na cmentarzach żydowskich

Załącznik nr 2	41
----------------	----

Indywidualny Harmonogram Działań, sporządzony
dla cmentarza żydowskiego w Mysłowicach
w lipcu 2013

Załącznik nr 2	43
----------------	----

Formularz opisu oceny stanu cmentarza.

Podstawa prawna	44
-----------------	----

Bibliografia	45
--------------	----

Nagrobek Racheli i J.P. Grossów
na cmentarzu żydowskim
w Sosnowcu Milowicach

Fragment inskrypcji:

„ZMARŁY BYŁ OBYWATELEM POLSKIM
SŁUŻYŁ W POLSKIM WOJSKU
I W OB(R)ONIE POLSKI ZGINĄŁ
ZOSTAWCIE W SPOKOJU MIEJSCE
JEGO SPOCZYNKU
RELIGII JEST DUŻO
ALE TYLKO JEDEN JEST PAN BÓG”

Wstęp - „czyje” są cmentarze żydowskie?

W XXI wieku coraz częściej odczuwamy potrzebę ponownego odkrycia i zrozumienia dziejów naszej historyczno-kulturowej wspólnoty oraz spuścizny materialnej o wartościach historycznych, artystycznych i naukowych, jaka pozostała nam w spadku po minionych wiekach. Jednym z elementów dziedzictwa kulturowego jakie się zachowało na terenie województwa Śląskiego są żydowskie nekropolie.

Przed wybuchem II wojny światowej prawie w każdej miejscowości obecnego województwa śląskiego mieszkali Żydzi, a więc była tam co najmniej jedna okazała synagoga oraz czynny cmentarz. Wybuch II wojny światowej spowodował zasadniczą zmianę położenia Żydów: dyskryminacja, prześladowania, zamykanie w gettach, pogromy, a w końcu podjęcie na skalę masową działań zmierzających do „ostatecznego rozwiązania” kwestii żydowskiej w Europie. Faszyzm hitlerowski doprowadził do zagłady zdecydowaną większość Żydów europejskich. Powojenna polityka władz PRL i antysemityzm zmusiły większość ocalałych z zagłady Żydów do emigracji.

To co pozostało po społeczności żydowskiej na terenie obecnego województwa śląskiego, to cenne dziedzictwo materialne w postaci synagog, domów modlitwy i wielu cmentarzy.

Większość nekropolii, bo aż 37, jest dzisiaj już zamknięta do celów grzebalnych, a tylko na pięciu do dziś dokonuje się stale pochówków (w Bielsku Białej, Bytomiu, Gliwicach (nowy), Katowicach i Sosnowcu przy ul. Gospodarczej). Jest to związane z bardzo niewielką liczbą Żydów jacy zamieszkują ten region. Na terenie województwa śląskiego działa Gmina Wyznaniowa Żydowska z siedzibą w Katowicach i filiami w Bytomiu i Gliwicach, a także Gmina Wyznaniowa w Bielsku-Białej. Te miasta oraz Częstochowa są jednocześnie jedynymi ośrodkami w województwie Śląskim, które zamieszkuje społeczność żydowska.

Biorąc pod uwagę tak niewielką liczebność obecnej społeczności żydowskiej w województwie śląskim, trudno jest oczekiwać, że będzie ona w stanie sprostać wyzwaniu opieki nad wszystkimi, nieczynnymi cmentarzami żydowskimi w regionie.

Pojęcie „nieczynnych cmentarzy” jest specyficzne dla mniejszościowych grup religijnych, w których liczba wyznawców znacząco spadła po II wojnie światowej. W województwie śląskim zjawisko to występuje głównie w odniesieniu do cmentarzy żydowskich i ewangelickich a np. w województwie podkarpackim ten sam problem odnosi się do cmentarzy grekokatolickich. Wydaje się ważnym, aby „nieczynne cmentarze” zacząć traktować jako obiekty zabytkowe i objąć je praktycznie należytą ochroną przy odpowiednim wsparciu władz lokalnych.

Opisywane w raporcie cmentarze posiadają różny statut własności - najczęściej należą one do Skarbu Państwa, rzadziej do gminy żydowskiej lub stanowią własność samorządu lokalnego jako grunty skomunalizowane.

Do Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Katowicach należy na terenie naszego województwa 8 cmentarzy:

w Katowicach, Gliwicach (ul. Poniatowskiego 14 i ul. Na Piasku 9), Sosnowiec (ul. Stalowa i ul. Pastewna), Zawiercie (ul. Daszyńskiego) i Kromiów (ul. Piaskowa 29) oraz cmentarz w Pilicy.

Do Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Bielsku - Białej należy na terenie naszego województwa 5 cmentarzy:

Bielsku-Białej (jeden czynny), Cieszynie (stary i nowy), Skoczowie i Żywcu.

Pozostałe kilkadziesiąt cmentarzy żydowskich w województwie śląskim należy, na mocy dekretu z dnia 8 marca 1946 r. „o majątkach opuszczonych i poniemieckich”, do Skarbu Państwa. Właśnie te cmentarze zaliczają się do najbardziej zdewastowanych.

Biorąc pod uwagę ten stan prawny należy uznać za nieprawdziwe obiegowe twierdzenie, że te zaniedbane żydowskie cmentarze nie mają właściciela - ich faktycznym właścicielem jest Skarb Państwa.

Oprócz pojęcia własności cmentarzy żydowskich w rozumieniu prawnym, należy również rozważyć kwestię przynależności tych cmentarzy do szeroko rozumianego lokalnego dziedzictwa kulturowego i co za tym idzie odpowiedzialności współczesnych społeczności lokalnych za stan tych cmentarzy. Bardzo często można usłyszeć głosy: „cmentarz jest żydowski więc niech Żydzi się nim zajmą”. Tego typu podszyte antysemityzmem twierdzenia nie prowadzą do rozwiązania problemu. Współczesna lokalna społeczność żydowska nie ma finansowych ani technicznych możliwości, aby zadbać o wszystkie nekropolie. W diasporze żydowskiej często również nie ma nikogo kto miałby rodzinne związki z tymi miejscowościami. Kto w takim razie ma zadbać o zabytkowy cmentarz żydowski jeśli nie obecni mieszkańcy danej miejscowości?

Należy ten problem ująć jednoznacznie: jeżeli współczesna - polska społeczność nie zainteresuje się stanem zabytkowych, żydowskich nekropolii to ta część lokalnego dziedzictwa kulturowego zniknie bezpowrotnie.

Hasło „NASZE CMENARZE”, będące tytułem niniejszego raportu, należy właśnie rozumieć jako apel do władz i społeczności lokalnych województwa śląskiego, aby wreszcie dostrzegły problem opuszczonych i zabytkowych cmentarzy żydowskich w swoich miejscowościach i uznały je za część Naszego wspólnego dziedzictwa kulturowego, które należy objąć opieką.

Rozdział I

Cmentarze żydowskie w województwie śląskim

Historia i współczesność

1. Województwo śląskie

Województwo Śląskie jest obszarem strukturalnie zróżnicowanym pod względem kulturowym i historycznym. W obecnych granicach województwa śląskiego, znalazły się tereny wchodzące niegdyś w skład terytoriów trzech państw Prus, Rosji i Austrii. W każdym z tych trzech krajów status prawno-społeczny ludności żydowskiej był bardzo zróżnicowany, co rzutowało na ich kulturę, stan majątkowy oraz procesy asymilacyjne. Na terenie obecnego województwa śląskiego rozwijała się kultura Żydów niemieckich - związanych z Cesarstwem Niemieckim, często mocno zasymilowanych, poddanych emancypacji po 1812 r., ale także kultura Żydów z terenów Galicji i dawnego Królestwa Polskiego tworzących społeczności bardziej ortodoksyjne. Różnice te są bardzo dobrze odzwierciedlone na zachowanych cmentarzach żydowskich.

2. Cmentarze w tradycji żydowskiej

Cmentarz w judaizmie ma szczególny status i pierwszeństwo w „hierarchii świętości”, wobec łaźni rytualnej, szkoły religijnej i synagogi. Jest on niezbędny w życiu każdej społeczności przestrzegającej ortodoksyjnie zasad religii mojżeszowej. Zgodnie z wiarą w cielesne zmartwychwstanie i równoczesne przyjście Mesjasza, która jest jedną z głównych zasad judaizmu, cmentarz był i jest dla Żydów miejscem otaczanym czcią. Według tych zasad **cmentarz ma status miejsca świętego, nienaruszalnego, gdzie najważniejsze jest to, co kryje ziemia.**

Cmentarz, jak i wszystko, co na nim się znajduje, jest jednak ze względów rytualnych nieczysty i czyni nieczystym każdego, kto znajduje się w odległości około 2 m. od grobu. Mowa o tym w Biblii w Księdze Kapłańskiej: „I rzekł Pan do Mojżesza: Przemów do kapłanów, synów Aarona powiedz im: Niechaj nikt z nich nie zanieczyści się z powodu zmarłego z jego ludu” (Kpł / 3Mj 21,1). Z tego względu cmentarz nie jest na co dzień odwiedzany. Żydowski obrządek pogrzebowy powinien się ograniczyć wyłącznie do pochówku i utrwalenia pamięci o zmarłym.

Judaizm uznaje miejsca pochówku za szczególne sacrum, i nie zna pojęcia likwidacji cmentarza. Zasady tej religii nie zezwalają na jakiegokolwiek inne, poza grzebaniem zmarłych, użytkowanie terenu raz przeznaczonego na pochówek. Zgodnie z tradycją zmarły Żyd musi spocząć w ziemi poświęconej i nie wolno go pochować na cmentarzu nie żydowskim. Kości wszystkich zmarłych Żydów powinny być pozostawione w spokoju i nienaruszone, aż do czasów zmartwychwstania. Inaczej mówiąc, **według tradycji żydowskiej, cmentarz jest miejscem przeznaczonym dla zmarłych „po wieczne czasy” - aż do chwili przyjścia Mesjasza.**

Jeśli więc spojrzeć na ochronę cmentarzy żydowskich z religijnego punktu widzenia należy przyjąć, że najważniejsze jest określenie granic cmentarza w sytuacji gdy zostały one zatarte, a także zbudowanie ogrodzenia gwarantującego integralność i nienaruszalność miejsca wiecznego spoczynku.

Taki problem występuje w przypadku zlikwidowanych lub częściowo zachowanych nekropolii (Dąbrowa Górnicza, Miasteczko Śląskie, Będzin cm. stary, Sośnicowice).

Żydzi zgodnie z nakazem religijnym od najdawniejszych czasów grzebali swoich zmarłych, stawiając im symboliczne kamienne stalle, zwane po hebrajsku **macewa**. Według prawa oznaczają one miejsce nieczyste i były znakiem dla kapłanów, aby nie zbliżali się do nich zbyt blisko. Kamienny nagrobek z napisem w języku hebrajskim stawiano najpóźniej w pierwszą rocznicę śmierci na osi wschód–zachód. Ceremonią pogrzebową wraz z przygotowaniem pochówku zajmuje się stworzone w tym celu bractwo pogrzebowe Chewra Kadisza (Święte Bractwo). Zmarły powinien spoczywać zwrócony nogami na wschód, czyli umownie spoglądał w kierunku Jerozolimy. Nie zawsze udawało się zachować tą zasadę, więc często nagrobki były zwrócone w kierunku wejścia. Cmentarze żydowskie zakładano zgodnie z zaleceniami *Miszny* w odległości 50 łokci (25 m) od domostwa najbardziej wysuniętego na skraj osady. Zmarli musieli być pochowani w sposób chronologiczny i w rzędach, które aktualnie były używane. Opisane wyżej zasady zakładania cmentarzy oraz ich urządzania obowiązywały także społeczność żydowską na terenie Górnego Śląska. W gminach żydowskich o charakterze liberalnym odstępowano od tej zasady, co jest dobrze widoczne w większych miastach (Katowice, Gliwice, Bytom, Pyskowice, Zabrze), gdzie pod wpływem asymilacji chowano zmarłych w różnych latach w jednym grobowcu rodzinnym lub obok nagrobka wcześniej zmarłej osoby.

Język hebrajski używa kilku wyrażen na określenie pojęcia „cmentarz”: *bet ha kwarot* – dom mogił, *bet ha chajim* – dom życia, *bet ha olam* – dom wieczności. Na terenie obecnego województwa śląskiego w języku funkcjonowało aż pięć nazw zamiennie stosowanych w języku potocznym - mówionym lub w oficjalnym nazewnictwie określające żydowskie nekropolie: *kirkut* (na ziemiach polskich), lub *jüd. friedhof* (na śląsku niemieckim i austriackim).

3. Cmentarze żydowskie - stan zachowania i ochrona

Obecnie dziedzictwo materialne społeczności żydowskiej na terenie województwa śląskiego, można oszacować na 65 nekropolie, z czego tylko na 42 zachowały się nagrobki. Pozostałe cmentarze to dziś miejsca przebudowane na parki, bazy samochodowe, nieużytki, miejsca bez nagrobków (patrz tabela s. 15) oraz **18 synagog** wybudowanych od II połowy XVIII wieku do XIX wieku, a także **kilka domów przedpogrzebowych**. Największe skupiska cmentarzy żydowskich w województwie śląskim występują na terenach miejskich dawnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego.

Niestety po II wojnie światowej - w okresie PRL, często ze względów politycznych – obiekty te nie były objęte opieką należną zabytkom. Wiele nekropolii, które przetrwały tragiczny czas II wojny światowej zostało zlikwidowanych w latach 60-tych i 70-tych. Zniszczono wtedy z premedytacją bardzo wiele cmentarzy i zabytków dziedzictwa żydowskiego jakie przetrwały II wojnę światową.

Wśród cmentarzy zniszczonych w trakcie lub po II wojnie światowej znalazły się m.in. nekropolie: w Bytomiu (cmentarz stary), Bielsku Białej (cmentarz stary), Będzinie (dwa cmentarze), Chorzowie, Koniecpolu, Kłobucku, Pilicy (cmentarz stary), Raciborzu, Rybniku, Mstowie, Mikołowie (cmentarz stary), Przyrowie, Lelowie, Lublińcu, Siewierzu, Szczekocinach, Ustroniu, Wodzisławiu i Żarnowcu.

Po wojnie opuszczone cmentarze stały się źródłem, magazynem „darmowego” kamienia budowlanego dla lokalnych mieszkańców i firm. Używano ich do budowy dróg, umacniania brzegów rzek oraz budowy budynków gospodarczych.

Najbardziej drastycznym przykładem wykorzystania żydowskich pomników jest zbudowany z XVIII i XIX wiecznych macew prywatny wychodek w miejscowości Pilica. Mimo kilkakrotnych próśb kierowanych do właściciela posesji, aby zdemontował i zwrócił skradzione pomniki, apele wciąż pozostają bez pozytywnego odzewu.

Należy pamiętać, że na niektóre nekropolie (Chorzów, Częstochowa, Pilica, Zawiercie) to również miejsca egzekucji Żydów dokonywanych w latach 1942-1944.

Od lipca 1991 r. zgodnie z ustawą o cmentarzach i chowaniu zmarłych wszystkie cmentarze wyznaniowe w tym opisywane w tym opracowaniu mają zapewnioną nienaruszalność.

Dla celów praktycznych żydowskie nekropolie w województwie śląskim można podzielić na dwie kategorie:

1. cmentarze, na których zachowały się nagrobki niezależnie od ich liczby i stanu zachowania;
2. cmentarze, których tereny zostały wykorzystane w różny sposób.

Stanu zachowania cmentarzy żydowskich w województwie śląskim nie da się jednoznacznie, określić słowami „dobry” lub „zły”. Można te pojęcia odnieść do poszczególnych cmentarzy. Ale jeśli mielibyśmy uogólnić stan zachowania tych cmentarnych zabytków, to jest on „średni”. Są cmentarze bardzo zdewastowane, które wymagają natychmiastowego zabezpieczenia i działań konserwatorskich (Będzin, Cieszowa, Czechowice Dziedzice, Miasteczko Śląskie, Sosnowiec-Milowice i Sośnicowice). Są również obiekty dobrze utrzymane, zabezpieczone, ogrodzone i posiadające swego opiekuna (Gliwice, Bytom, Katowice, Krzykawka, Zawiercie, Zabrze, Wielowieś, Kromotów i Tarnowskie Góry). Są także cmentarze, które pomimo braku jakiegokolwiek opieki znajdują się w miarę dobrym stanie, a najważniejszą potrzebą jest w zasadzie postawienie ogrodzenia i podjęcie prac porządkowych (Pyskowice, Bieruń Stary, Pilica, Toszek, Mstów i Krzepice).

Nekropolie czynne, będące w gestii Gminy Żydowskiej, są w miarę dobrym stanie, na bieżąco prowadzone są w nich prace porządkowe, pielęgnacyjne i sanitarne w miarę posiadanych środków. Cmentarze nieczynne znajdujące się we własności Skarbu Państwa są większości zaniedbane i zdewastowane z powodu braku od lat opieki i stałej ich dewastacji.

Na cmentarzach żydowskich w województwie śląskim zachowały się NAJSTARSZE W REGIONIE *in situ* kamienie nagrobne (Cieszyn 1686 r., Mikołów 1726 r., Wielowieś 1722 r., Kromotów 1730 r., Krzepice 1763 r., Cieszowa 1780 r.). Tak starych nagrobków nie spotkamy na cmentarzach innych wyznań.

Prawie wszystkie stanowią również zabytkowe enklawy zieleni, będącej istotnym elementem wystroju cmentarza, którą także powinno się też objąć opieką konserwatorską.

Niestety, wiele z tych opuszczonych „świętych miejsc”, mimo zagwarantowanej prawnej ochrony, od czasu do czasu jest bezmyślnie dewastowanych. W latach 2006–2013 odnotowano akty wandalizmu w Bytomiu, Czeladzi, Katowicach i Zabrzu. Znikają cenne zabytkowe nagrobki jako materiał kamieniarski lub budowlany (Cieszowa, Zabrze, Szczekociny)

Z wymienionych w raporcie nekropolii tylko kilka z nich posiada stałą opiekę realizowaną przez stowarzyszenia lub osoby fizyczne sprawujące społecznie opiekę nad obiektem. Cmentarzami w Gliwicach od kilku lat opiekuje się **Stowarzyszenie Pamięć - Zikaron**, w Pszczynie opiekę sprawuje **Sławomir Pastuszka**, w Mysłowicach **Bogdan Polak**, w Wielowsi **Grzegorz Kamiński**, w Zabrzu od 1990 r. opiekę sprawuje **Dariusz Walerjański**, w Tarnowskich Górach cmentarzem opiekuje się **Tarnogórska Fundacja Kultury i Sztuki**. Społecznym opiekunem cmentarza w Jaworznie jest **Henryk Anioł**, w miejscowości Żarki **Wojciech Mszyca**, w Zawierciu **Marcin Bergier**.

Sporadycznie dwa lub trzy razy w ciągu roku niektóre z nekropolii są porządkowane przez uczniów szkół podstawowych lub grupy osadzonych w zakładach karnych, ale są to działania sporadyczne i posiadają formę doraźnej akcji. Należy tu podkreślić, że każda forma, pomocy jest bardzo ważna i nieoceniona.

Warto także wspomnieć o odnajdywanych w ostatnim czasie nagrobkach żydowskich podczas różnego rodzaju prac ziemnych czy budowlanych. Na przestrzeni ostatnich pięciu lat udało odnaleźć się nagrobki lub ich fragmenty w następujących miejscowościach: Bytom, Chorzów, Racibórz, Rybnik, Wielowieś, Wodzisław Śląski, i Żarki. Wśród tych cennych znalezisk na uwagę zasługują fragment kamiennej macewy z 1739 roku, który pochodzi z nieistniejącego starego cmentarza w Żarkach.

Na podstawie przeprowadzonej analizy stanu zachowania cmentarzy żydowskich w najgorszym stanie zachowania znajdują się następujące nekropolie:

Będzin (I poł. XIXw.),
 Bieruń Stary (II poł. XVIII w.)
 Czechowice Dziedzice (zał. I poł. XX w.),
 Częstochowa (II poł. XVIII w.)
 Miasteczko Śląskie (I poł. XIX w.),
 Mstów (II poł. XIXw.),
 Racibórz (I poł XIX w.),
 Sosnowiec -Milowice (zał. I poł. XX w.),
 Sośnicowice (I poł. XIXw.)
 Żarnowiec (I poł. XX w.)

Cmentarze te wymagają szczególnych prac ratunkowych, porządkowych i dokumentacyjnych.

Tylko niektóre z nekropolii żydowskich są indywidualnie wpisane do Rejestru Zabytków Województwa Śląskiego.

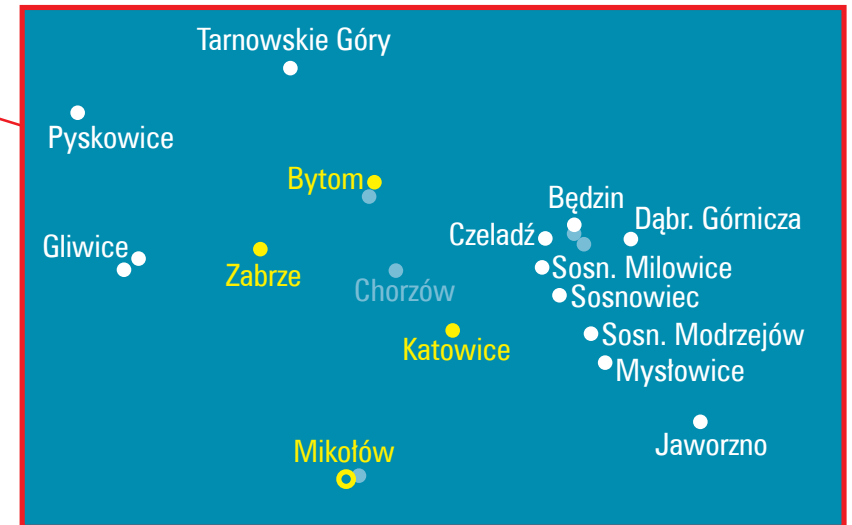
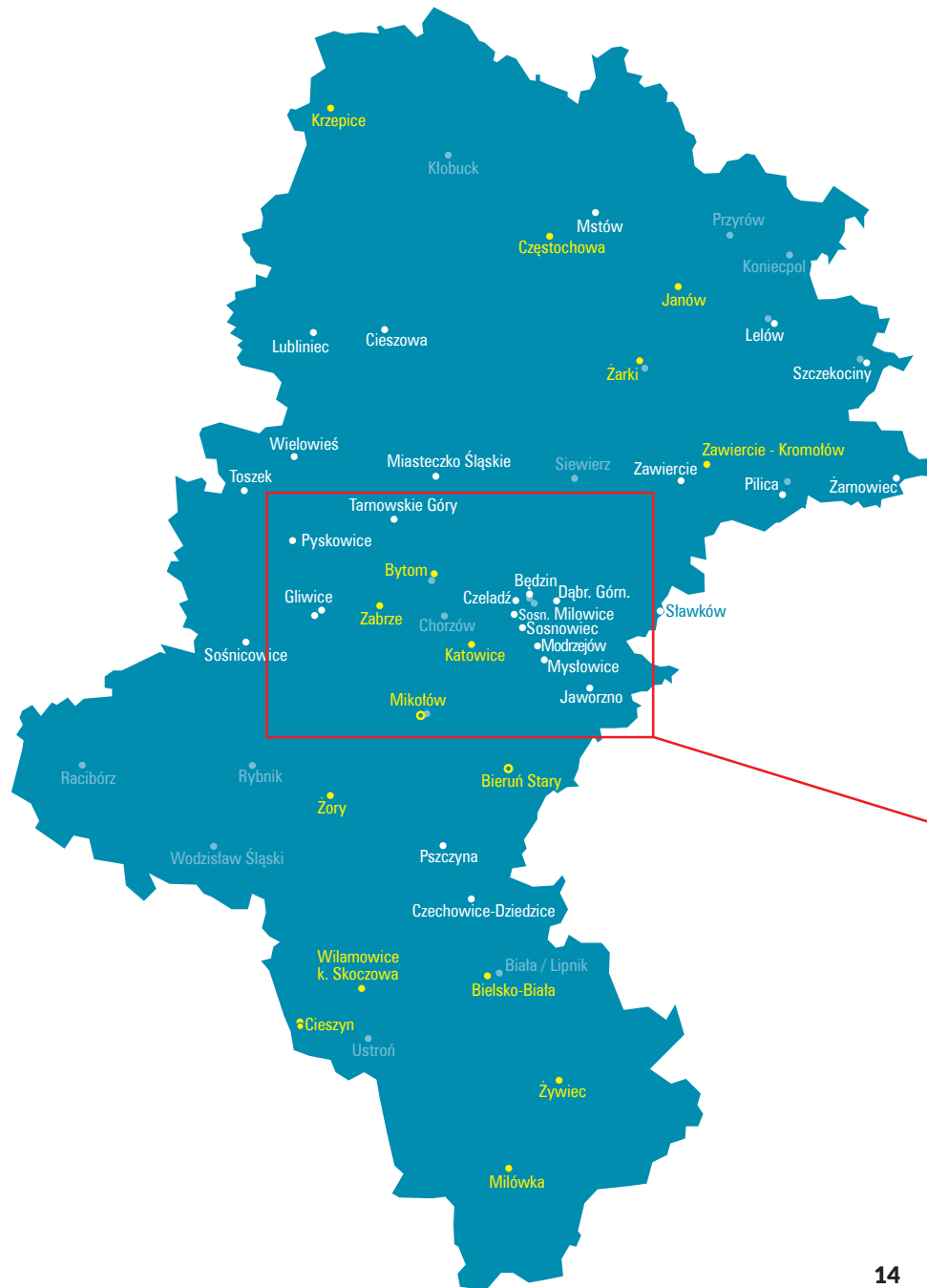
Są to cmentarze w **Bielsku Białej, Bytomiu, Cieszynie, Częstochowie, Janowie, Katowicach, Kromiówce, Krzepicach, Milówce, Wilamowicach, Zabrze, Żarkach i Żywcu**. Cmentarz w Żorach (zał. w 1814 r.) jest chroniony jako Park Kulturowy. Wpisem do rejestru zabytków zostały objęte również wybrane najcenniejsze pojedyncze nagrobki na cmentarzach w **Bieruniu Starym** oraz **Mikołowie**.

Wpis cmentarza do rejestru zabytków w drodze decyzji administracyjnej daje pewność ochrony miejsca z wszystkimi elementami jakie na jego terenie się znajdują pod względem prawnym i konserwatorskim. Umieszczenie w Wojewódzkim Rejestrze Zabytków umożliwia także ubieganie się o dotacje na ochronę, prace konserwatorskie i zabezpieczenie cmentarza z puli Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków lub środków Ministerstwa Kultury. Jest to również prestiż i oficjalne podkreślenie znaczenia obiektu oraz wartości materialnych i niematerialnych obecnych w przestrzeni cmentarza.

Aktualny stan zachowania większości zabytkowych, zamkniętych do celów grzebanych cmentarzy żydowskich w Województwie Śląskim, nieestety świadczy o braku szacunku i zainteresowania ze strony właściciela, którym jest Skarb Państwa, ale także władz samorządowych i lokalnych społeczności.

Mapa cmentarzy żydowskich w województwie śląskim

- cmentarze, na których zachowały się nagrobki niezależnie od ich liczby i stanu zachowania
- jak wyżej + wpisane do rejestru zabytków województwa śląskiego lub objęte inną formą ochrony prawnej
- wybrane nagrobki wpisane do rejestru zabytków
- cmentarze bez zachowanych nagrobków, zniszczone w trakcie lub po zakończeniu II Wojny Światowej

Cmentarze żydowskie w województwie śląskim - Zestawienie danych

Cmentarz / Miasto	Obecny adres	Założenie	Stan zachowania	Wpis do rej. zabytków	Ogro-dzenie	Dom p-pogrzebowy
1. Będzin - cmentarz „stary”	ul. Zawale / ul. Modrzejowska	II poł. XVI w.	nie zachowany, skwer			
2. Będzin - cmentarz „na górze zamkowej”	ul. Podzamcze	1831 r.				
3. Będzin - cmentarz „nowy”	ul. Zagórska	II poł. XIX w.	nie zachowany - baza samochodowa, odnaleziono fragmenty macew			
4. Biała (Lipnik) - cmentarz „stary”	ul. Wyzwolenia 59	1849 r.	zlikwidowany w latach 1966-67 r.			
5. Bielsko-Biała	ul. Cieszyńska 92	1849 r.		Tak	+	+
6. Bieruń Stary	ul. Św. Wita	1778 r.			+	
7. Bytom - cmentarz „stary”	ul. Piastów Bytomskich 3	1732	zlikwidowany w 1965 r. zachowane nagrobki w formie lapidarium na nowym cmentarzu żydowskim w Bytomiu			
8. Bytom - cmentarz „nowy”	ul. Piekarska 56	Oficjalnie otwarty 1865 r.			+	+
9. Chorzów	ul. Krzywa	1862 r.	zlikwidowany 1973 r.			
10. Cieszowa	ul. Cieszowska	II poł. XVII w.	najstarszy zachowany nagrobek 1780 r.		+	
11. Cieszyn - cmentarz „stary”	ul. Hażłaska	kwiecień 1647 r.		Tak	+	+
12. Cieszyn - cmentarz „nowy”	ul. Hażłaska	1907 r.		Tak	+	
13. Czechowice-Dziedzice	ul. Szkolna	I poł. XX w.	najstarszy zachowany nagrobek 1919 r.		+	
14. Czeladź	ul. Będzińska 64	I poł. XX w. (ok. 1905 r.)			+	
15. Częstochowa	ul. Złota	II poł. XVIII w. (ok. 1780 r.)		Tak	+	
16. Dąbrowa Górnicza	ul. Ludowa	1929 r.	zachowało się 27 fragmentów nagrobków			
17. Gliwice - cmentarz „stary”	ul. Na Piasku 9	1815 r.			+	
18. Gliwice - cmentarz „nowy”	ul. Poniatowskiego	1902 r.			+	
19. Janów	ul. Kościuszki	II poł. XVIII w.		Tak	+	
20. Jaworzno	Al. J. Piłsudskiego	II poł. XIX w.	najstarszy zachowany nagrobek 1884 r.		+	
21. Katowice	ul. Kozielska 16	9.09.1869		Tak	+	+
22. Kłobuck	ul. Sadowa	XIX w.	nie zachowany			
23. Koniecpol	ul. Zachodnia 30	XIX w.	nie zachowany, obecnie osiedle domków			
24. Krzepice	ul. Nadrzeczna	XVIII w.		Tak		
25. Lelów - cmentarz „stary”	ul. Ogrodowa 7	XVIII w. ?	nie zachowany, postawiony jedynie oheł na grobie cadyka Dawida Bidermanna zm 1814 r.		+	
26. Lelów - cmentarz „nowy”	poza miastem przy drodze do Paulinowa	XIX w.				
27. Lubliniec	ul. 11 Listopada 18	1845 r.	zlikwidowany		+	
28. Miasteczko Śląskie	ul. Mickiewicza	ok. 1830 r.	najstarszy zachowany nagrobek: 1837 r.			
29. Mikołów - cmentarz „stary”		XVII w. (ok. 1682 r.)	zlikwidowany			
30. Mikołów - cmentarz „nowy”	ul. Stara Droga / ul. Konstytucji 3 Maja	XVIII w.			+	

31. Milówka	ul. Grunwaldzka	II poł. XIX w. (ok. 1891 r.)		Tak	+	
32. Mstów	ul. Kilińskiego	II poł. XIX w.	zdeastowany w latach 1942-1945			
33. Mysłowice - cmentarz „stary”		XVIII w.	nie zachowany, park osiedlowy, zachowane trzy nagrobki z XVIII i XIX w. na terenie nowego cmentarza.			
34. Mysłowice - cmentarz „nowy”	ul. Stawowa	1864 r.			+	
35. Pilica - cmentarz „stary”	ul. Klasztorna	I poł. XVIII	I poł. XVIII funkcjonował do 1842 r. zniszczony po 1939 r.			
36. Pilica - cmentarz „nowy”	ul. 17 Stycznia	1842 r.	najstarszy zachowany nagrobek 1881 r.		+	
37. Przyrów	ul. Cmentarna	XIX w.	zlikwidowany			
38. Pszczyna	ul. Katowicka	1814 r.	najstarszy zachowany nagrobek 1814 r.		+	
39. Pyskowice	ul. Zaolszany 12	1830 r.				
40. Racibórz	ul. Głubczycka	1817 r.	zlikwidowany 1973 r. w zachowane fragmenty macew z XIX w. zachowana dokumentacja fotograficzna		+	
41. Rybnik - cmentarz „stary”	ul. 3 Maja	1815 r.	zamieniony w 1940 r na park, zachowało się sześć pomników z tego cmentarza			
42. Rybnik - cmentarz „nowy”	ul. Rudzka	1925/26 ?	zlikwidowany, wydzielona kwatera na cmentarzu komunalnym			
43. Siewierz		I poł. XX w.	zlikwidowany			
44. Sławków - Krzykawka		I poł. XX w.	najstarszy zachowany nagrobek 1904 r.			
45. Sosnowiec	ul. Gospodarcza	1892 r.			+	
46. Sosnowiec Modrzejów	ul. Pastewna	II poł. XVIII w.			+	
47. Sosnowiec Milowice	ul. Stalowa	1936 r.				
48. Sońcówice	ul. Gimnazjalna	XIX w. (około 1812 r.)				
49. Szczekociny - cmentarz „stary”	ul. M. Konopnickiej	ok. 1765 r.	zlikwidowany w 1942 r., odnalezione fragmenty macew.		+	
50. Szczekociny - cmentarz „nowy”	ul. Lełowska 20	II poł. XIX w.	nie zachowany, plac manewrowy i baza samochodowa			
51. Tarnowskie Góry	ul. Gliwicka 66	1822 r.			+	+
52. Toszek	ul. Wielowiejska	II poł XIX w.			+	
53. Ustroń	ul. Katowicka	1905 r.	zlikwidowany pod budowę drogi w latach 70-tych XX w.			
54. Wielowieś		II poł. XVII w.				
55. Wilamowice k. Skoczowa	ul. Ptasia 2	1891 r.		Tak		
56. Wodzisław Śląski		1814 r.	zlikwidowany, ostatni pochówek 1933 r. po 1945 r. zamieniony na cmentarz żołnierzy radzieckich.		+	
57. Zabrze	ul. Cmentarna 15	1871 r.	najstarszy zachowany nagrobek 1871 r.	Tak	+	
58. Zawiercie	ul. Daszyńskiego	1905 r.			+	+
59. Zawiercie - Kromolów	ul. Piaskowa 29	XVIII w.		Tak	+	
60. Żarki - cmentarz „stary”	ul. Górki	II poł. XVII w.	zlikwidowany, zachowany jeden nagrobek z XVIII w.	Tak		
61. Żarki - cmentarz „nowy”	ul. Polna	1821 r.			+	
62. Żarnowiec - cmentarz „stary”	ul. Kościuszki / ul. Miechowska	XVIII	zlikwidowany			
63. Żarnowiec - cmentarz „nowy” (koło rzeki Uniejówki)	ul. Kościuszki	około 1936/37				
64. Żory	ul. Cmentarna	1814 r.		Park Kulturowy	+	
65. Żywiec (Zabłocie)	ul. Stolarska	II poł. XIX w. ok. 1864/ 1865 r.		Tak	+	

4. Rys historyczny najciekawszych żydowskich nekropolii

Najstarszą zachowaną nekropolią żydowską w województwie śląskim jest **cmentarz w Cieszynie** założony w kwietniu 1647 roku. Znajdują się na jego terenie nagrobki pochodzące z końca XVII wieku. Wśród nich zachował się najstarszy nagrobek *in situ* z 8 marca 1686 roku. Z pierwszej połowy XVIII wieku zachowało się na cmentarzu zaledwie 10 macew. Do marca 1785 cmentarz pełnił rolę prywatnej nekropolii, której właścicielem była rodzina Singerów. Do dnia dzisiejszego zachowało się na nim ponad 1500 nagrobków. Pochówki odbywały się tutaj nieprzerwanie do 1907 roku, kiedy to kilkanaście metrów dalej założono nowy żydowski cmentarz wyznaniowy. Cmentarz posiada duże walory artystyczne oraz należy do najciekawszych nekropolii, na których mamy możliwość prześledzenia ewolucji żydowskiej sztuki sepulkralnej. Cmentarz został wpisany do rejestru zabytków w 1986 roku.

Druga z najstarszych nekropolii znajduje się w **Wielowsi**. Została założona w XVII wieku. Fundatorem miejsca pod cmentarz był Jakub Kopel Bloch, który także sam spoczął w tej świętej ziemi 22 kwietnia 1722 roku. Jest to zarazem najstarszy zachowany nagrobek. Obecnie na terenie cmentarza zachowało się około 300 nagrobków. Większość macew wykonanych jest z piaskowca, wszystkie wolno stojące i pokryte symbolicznymi przedstawieniami nawiązującymi do religii i tradycji żydowskiej. Pomniki nagrobne na cmentarzu są bogato zdobione w różnorodne symbole i alegorie w nawiązaniu do życia pochowanych tam osób. Najczęściej pojawiającym się motywem zdobniczym są lwy – znak pokolenia Judy – stojące lub leżące naprzeciw siebie, czasem podtrzymujące tarczę z koroną. Występują także dzbany z misą na grobach Lewitów, błogosławiące dłonie na grobach kapłanów, menory, złamane świece, palmy

w części kobiecej, czasem też pojawia się uskrzydłona klepsydra i jelenie z koroną. Ostatni pochówek miał tu miejsce w 1929 roku. Zachowane nagrobki mają dużą wartość artystyczną i historyczną, co zauważyli w czasach III Rzeszy już niemieccy historycy sztuki, opisując cmentarz w fachowej literaturze, dotyczącej architektury. Znany przedwojenny badacz kultury Żydów śląskich rabin, profesor historii, Marcus Brann wspomina w swych pracach o nagrobku z tej nekropolii datowanej na rok 1650.

Trzecią najstarszą nekropolią w województwie śląskim jest cmentarz w **Cieszowej** założony w XVII wieku. Do dziś na jego terenie zachowało się kilka bardzo ciekawych nagrobków z XVIII wieku wykonanych w skale wapiennej. Gmina żydowska w Cieszowej przestała istnieć w roku 1905. W 2008 roku cmentarz został zniszczony przez huragan jaki przeszedł przez jego teren łamiąc wszystkie znajdujące się tu drzewa oraz niszcząc nagrobki. Najstarszym zachowanym nagrobkiem na cmentarzu jest jedna z dwóch XVIII wiecznych macew postawiona na grobie w 1726 r.

Następnymi zabytkowymi cmentarzami są XVIII-wieczne „domy wieczności” w **Mikołowie**, gdzie na terenie cmentarza znajdują się macewy z lat 1726–1799, o dużych walorach artystycznych (najstarszy nagrobek pochodzi z 1726 r.), **Kromołowie** koło Zawiercia (najstarszy nagrobek pochodzi z 1730 r.), cmentarz w **Bieruniu Starym** założony w 1778 roku (najstarszy nagrobek pochodzi z 1818 r.) oraz nekropolia w **Janowie** (najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1795 r.). Również ciekawy był stary cmentarz żydowski w **Bytomiu**, założony około roku 1732, na wałach miejskich niedaleko Bramy Gliwickiej, zlikwidowany pod naciskiem władz miejskich na początku lat 60. XX wieku. Ocalałe macewy z tej nekropolii znajdują się obecnie na nowym cmentarzu

żydowskim w Bytomiu. Najstarsza zachowana macewa z tej zlikwidowanej nekropoli pochodzi z 1757 roku. Także z pocz. XVIII w. znajdował się cmentarz w **Mysłowicach**. Obecnie na jego terenie znajduje się osiedle mieszkaniowe. Podczas likwidacji starego cmentarza część nagrobków przeniesiono na nowy i wkomponowano w kamienne ogrodzenie cmentarza. Prawdopodobne jest, że w dalszym ciągu stare macewy znajdują pod ziemią. Dowodzą tego przeprowadzone badania terenowe w 1999 roku, oraz aktualnie prowadzone w 2013 r. na cmentarzu prace renowacyjno-dokumentacyjne w trakcie których udało się odnaleźć macewy z II poł. XVIII w. oraz I poł. XIX w.

Niezwykle interesujący jest także XVIII-wieczny cmentarz w **Krzepicach**, na którym zachowało się około 700 nagrobków, najstarszy z 1730 roku, w około 300 bardzo ciekawych macew wykonanych z żeliwa z II poł. XIX wieku, będących wyrobem pobliskiej huty z Kuźni Starej, które stanowią wielką rzadkość godną szczególnej uwagi na terenie Europy. W 1988 r. nekropolia została wpisana do rejestru zabytków. Warto wspomnieć o XIX-wiecznej nekropoli w **Sośnicowicach** niedaleko Gliwic założonej prawdopodobnie około 1812 roku, która jest najmniejszym powierzchniowo cmentarzem żydowskim w województwie śląskim oraz na Górnym Śląsku. Z relacji świadków wiemy, że na jego terenie kiedyś jeszcze po drugiej wojnie światowej znajdowało się około 60 nagrobków. Obecnie na jego powierzchni wynoszącej ok. 50 m². zachowały się do dziś tylko cztery nagrobki w tym jeden z czytelnym epitafium. postawiony na grobie Menahema Medela syna Zewa Wolfa Hotzena zmarłego 20 Tawet 608 r. (1848 r.).

Pośród nekropoli Województwa Śląskiego na uwagę także zasługuje założony w XIX w. cmentarz z **Jaworznie**, gdzie w wyniku przeprowadzonych ostatnio badań zachowanych tu nagrobków oraz

ich epitafiów doszło do odkrycia, że na cmentarzu tym zostali pochowani chasydzi zwolennicy cadyka z Radomska którzy działali i mieszkali na terenie miasta. Na cmentarzu można odnaleźć nagrobki wnuków cadyka Szlomo Bochnera z Chrzanowa oraz cadyka z Trzebinii oraz grób miejscowego chasydzkiego rabina Chaima Zew Rosenbluma zm. w kwietniu 1921 r.

Z pośród miast województwa śląskiego najwięcej żydowskich nekropoli bo aż trzy ulokowanych było w Będzinie i Sosnowcu. Z tych dwóch miast znajdujących się na terenie Zagłębia Dąbrowskiego warto wspomnieć o „domach życia wiecznego” w **Sosnowcu**. Najstarszy w tym mieście cmentarz został założony w pod koniec XVIII w. w dzielnicy Modrzejów. Drugi założono w 1892 r. z powodu epidemii cholery i jest używany po dziś dzień natomiast trzeci najbardziej zdewastowany w dzielnicy Miłowice został założony w 1936 r. Największą liczbę zachowanych pomników nagrobnych, bo ponad 4500 sztuk na powierzchni 8,5 ha, możemy odnaleźć z kolei na cmentarzu w **Częstochowie**, założonym w 2. połowie XVIII wieku. Ostatni pochówek w tej nekropoli miał miejsce w roku 1973. Pod koniec lata siedemdziesiątych Milicja Obywatelska w Częstochowie w ramach akcji o kryptonimie „Babel” dotyczących działalności mniejszości narodowych, osób powiązanych z Izraelem oraz w związku z planowaną rozbudową huty im. Bieruta planowano całkowicie zlikwidować cmentarz.

Wśród szczególnych miejsc pochówków należy wymienić miejscowość **Lelów** i zrekonstruowany po 1989 r. ohel cadyka Dawida Bidermana ucznia Widzącego z Lublina zm. w 1814 r. w miejscu zlikwidowanego po II wojnie światowej cmentarza. Jest to jedyne miejsce w Województwie Śląskim do którego co roku w rocznice śmierci (jid. *jorcajt*) przybywają chasydzi z całego świata.

5. Sztuka sepulkralna

Pomniki nagrobne i macewy zachowane na cmentarzach żydowskich w województwie śląskim stanowią cenny i rzadki zbiór nagrobków architektonicznych od II połowy XVII wieku do początku wieku XX. Cechuje je bogactwo ozdobnych, symbolicznych elementów oraz dobre wykonawstwo. Część z nich wymaga naprawy uszkodzeń i podjęcia działań zabezpieczających, szczególnie odnosi się to do najstarszych pomników nagrobnych z XVII i XVIII wieku oraz wyjątkowego w skali europejskiej zespołu XIX w. nagrobków wykonanych z żeliwa jakie znajdują się na cmentarzu w Krzepicach.

Na cmentarzach żydowskich województwa śląskiego można wyróżnić cztery typy nagrobków.

Najliczniejszą grupę stanowią tradycyjne **macewy**, będące dominującą formą żydowskiego pomnika nagrobnego najczęściej wykonane z piaskowca. Jest to pionowa płyta kamienna różnej wysokości, zwieńczona prostokątnie, trójkątnie lub łukowato. Pokrywa ją inskrypcja w języku hebrajskim, a nad nią zazwyczaj umieszczona jest plastyczna dekoracja w postaci płaskorzeźby, która charakteryzuje zmarłego.

Drugim typem nagrobka jest „**ohel**” (z hebr. namiot). Jest to prosty budynek murowany z jednym lub dwoma oknami, wewnątrz którego znajduje się grób. Ohele zazwyczaj są pozbawione jakichkolwiek dekoracji plastycznych. Według tradycji żydowskiej ohele wznoszono na grobach słynnych rabinów i cadyków oraz osób zasłużonych dla danej społeczności. W województwie śląskim ten typ nagrobka w postaci pojedynczych grobów występuje na cmentarzach w Czeladzi, Krzykawce,

Kromoławie, Sosnowcu i Gliwicach.

Trzecim typem nagrobka, bardzo rzadkim na cmentarzach województwa śląskiego, jest pomnik nagrobny w formie **sarkofagu-tumby** (po grecku, dosłownie: pożerający ciało), ponieważ ciało spoczywa w ziemi. Nagrobek ten posiada wiele odmian. Tego rodzaju nagrobki w formie stylizowanej na sarkofag (podłużny blok towarzyszący steli) można odnaleźć na starych cmentarzach w Czeladzi, Krzykawce oraz Częstochowie i Żarkach.

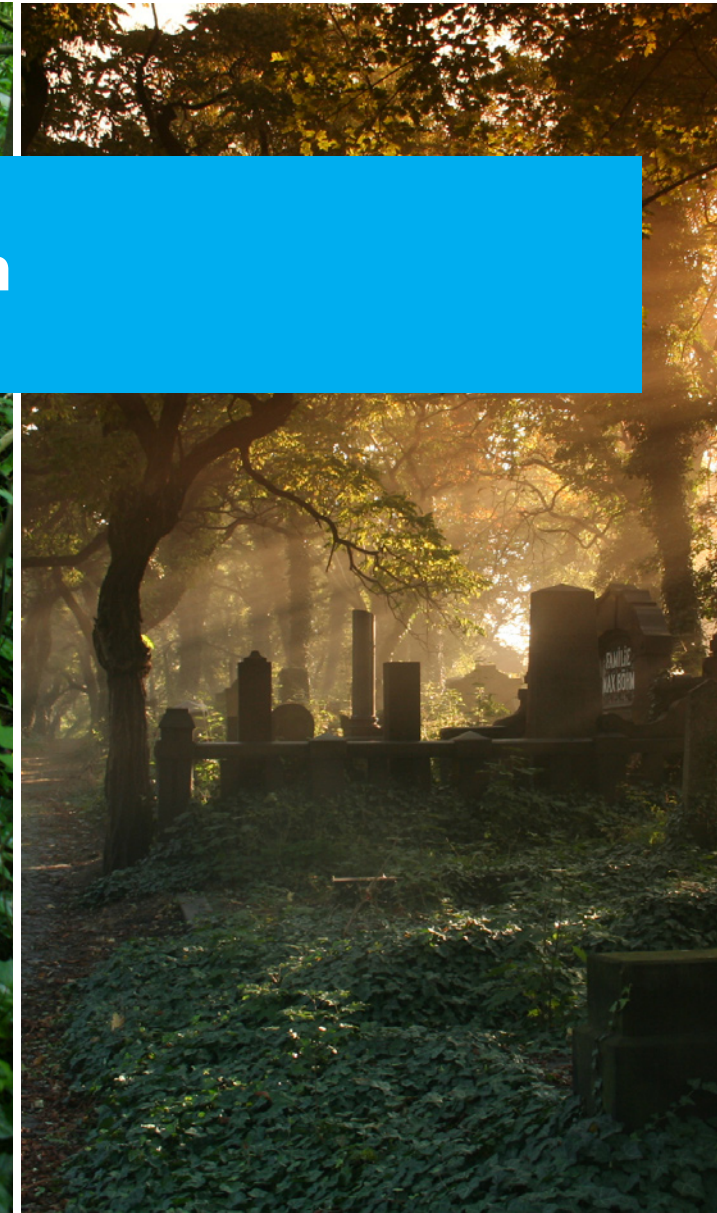
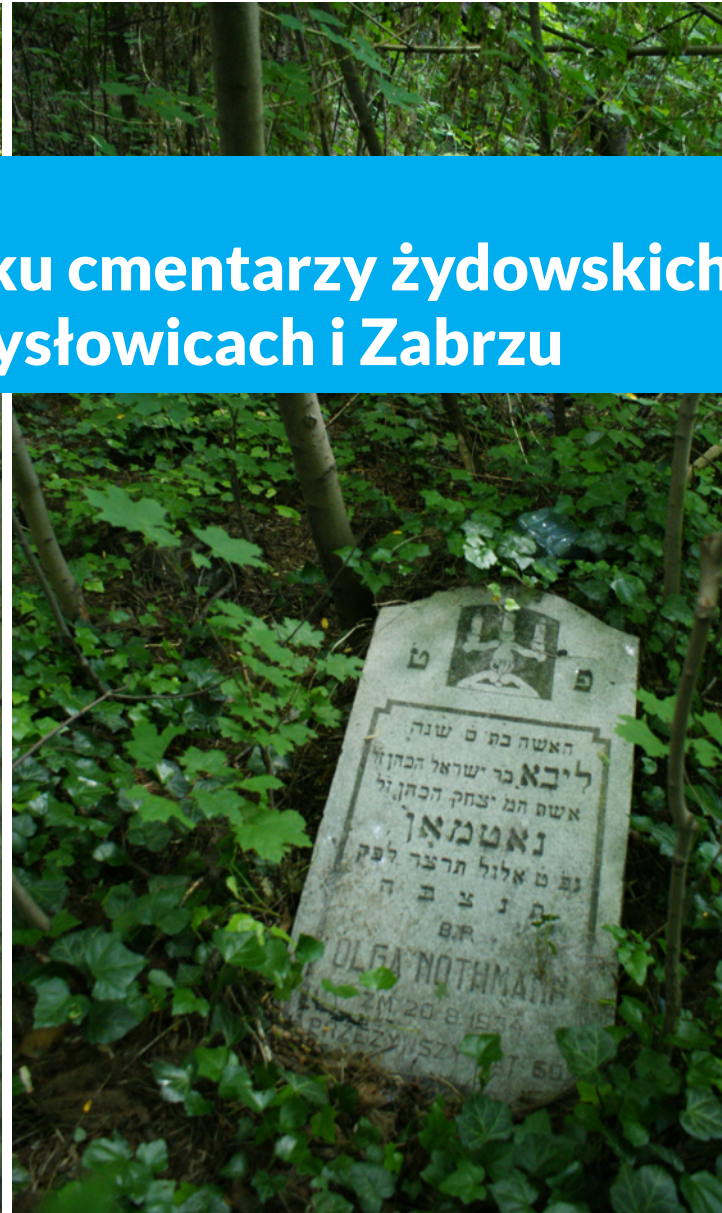
Znaczną grupę nagrobków tworzą **wolno stojące i przyścienne szpalery grobowców**, pomników wykonanych w stylach historyzujących na przełomie XIX i XX wieku. Jest to wyraz silnej asymilacji Żydów zamieszkujących w większych miastach. W większości są to rodzinne grobowce ujęte w ramy kolumn, półkolumn i pilastrów, dźwigających belkowanie z familijnym nazwiskiem lub trójkątny, półkolisty naczótek zwieńczony neoklasycystyczną wazą lub sporych rozmiarów akroterionem czy palmetą. Swoją monumentalną formą nagrobki odzwierciedlają ówczesne romantyczne prądy i tendencje panujące w sztuce sepulkralnej przełomu stuleci XIX i XX. Grobowce takie występują na cmentarzach w Gliwicach, Bytomiu, Katowicach, Zawierciu, Zabrze i w innych miejscowościach.

Na omawianych typach nagrobków, szczególnie na macewach występują liczne motywy symboliczne, które wywodzą się ze starożytnej historii Izraela, średniowiecznej mistyki żydowskiej oraz z zasad religii mojżeszowej. Inskrypcje występujące na pomnikach nagrobnych w większości są w języku hebrajskim, uważanym przez Żydów na język święty. Obok niego także w pojawia się szczególnie od I poł. XIX w. (po 1812 r.) język niemiecki. Im bliżej lat 30. XX w. na nagrobkach pojawia się także język polski oraz bardzo sporadycznie język jidysz.

Na cmentarzach województwa śląskiego zachowały się domy przedpogrzebowe zwane po hebrajsku *bet tahara* (dom oczyszczenia). Największy z nich, o imponujących wymiarach znajduje się na nowym cmentarzu w Gliwicach. Został wybudowany w 1903 roku w stylu neogotyckim według projektu wiedeńskiego architekta Maxa Fleischera. Budynek w 2012 r. został przekazany pod zarząd Muzeum w Gliwach. Obecnie trwają prace koncepcyjne nad stworzeniem w jego wnętrzu stałej ekspozycji poświęconej dziedzictwu Żydów Górnośląskich. Godny szczególnej uwagi jest dom przedpogrzebowy w Bielsku Białej wybudowany 1885 roku w stylu mauretańskim według projektu architekta Karola Korna. Wnętrze sali głównej posiada strop kasetonowy zdobiony barwną polichromią o symetrycznych motywach geometryczno-roślinnych z Gwiazdami Dawida. W 1997 r. podjęto decyzję o wpisie polichromii stropowej do rejestru zabytków. Pozostałe domy „oczyszczenia” znajdują się w: Czechowicach-Dziedzicach, Bytomiu, Katowicach, Kromoławie (z XVIII w.), Pyskowicach, Sławkowie, Sosnowcu, Pszczynie, Tarnowskich Górach i Zawierciu.

Rozdział II

Analiza przypadku cmentarzy żydowskich w Krzepicach, Mysłowicach i Zabrze

1. Cmentarz żydowski w Krzepicach - historia

Pierwsze wzmianki o osadnictwie żydowskim w Krzepicach pochodzą z II poł. XVII w. Wzrost liczebności społeczności żydowskiej w I poł. XVIII w. doprowadził do założenia gminy żydowskiej z budową pierwszej drewnianej synagogi oraz powstania w mieście dzielnicy żydowskiej, która z czasem przekształciła się w dużą samodzielną dzielnicę, która otrzymała nazwę Nowokrzepice. Wraz z powstaniem gminy w latach 50-tych XVIII nad brzegami rzeki Listwarty założono cmentarz wyznaniowy wraz domem przedgrzebowym. W latach 50-tych XIX w. ludność żydowska w Krzepicach stanowiła prawie 50% mieszkańców miasta. W 1815 r. w niedalekiej odległości od cmentarza wyznaniowego, nad brzegiem rzeki wybudowano nową murowaną synagogę wraz z mykwą i domem rabina oraz powiększono cmentarz, który obecnie liczy ponad 1 hektar powierzchni.

Cały teren nekropolii od XIX wieku był ogrodzony drewniano kamienym murem wraz z główną bramą wejściową od strony północnej, dziś po ogrodzeniu pozostały jedynie zachowane fragmenty. Na terenie nekropolii zachowało się około 650 pomników nagrobnych wykonanych z kamienia wapiennego, piaskowca oraz żeliwa. Cmentarz możemy podzielić na dwie części: starą, w której zachowały najstarsze z końca XVIII i pocz. XIX w. nagrobki bogato zdobione ornamentyką i symboliką żydowską głównie wykonane ze skały wapiennej oraz część nowszą w której dominują pomniki nagrobne utrzymane w kanonie macewy wykonane z żeliwa. Jest to jedno z największych skupisk na terenie

Europy XIX w. nagrobków wykonanych z tzw. lanego żelaza. Zachowane nagrobki posiadają bardzo bogaty zestaw znaków i symboli żydowskich. Szczególnie są tu reprezentowane wizerunki zwierząt jako aluzje Biblijne do imion pochowanych zmarłych. Również większość nagrobków swoim kształtem, misternym zwieńczeniem nawiązuje do symboliki „bramy” jako pewnej granicy dwóch światów, przez którą przechodzi zmarły do sfery niebiańskiej. Nekropolia w Krzepicach bardzo dobrze nadaje się do poznania całego spektrum bogatego świata religijnych symboli i zasad religii żydowskiej. Najstarsze zachowane na cmentarzu nagrobki pochodzą z lat 1730 – 1793. Po dokonaniu ostatniego pochówku na cmentarzu od 1946 r. nekropolia została ostatecznie zamknięta do celów grzebalnych. Do końca lat osiemdziesiątych XX w. cmentarz uległ stopniowej dewastacji, a w jego pobliżu powstawały budynki mieszkalne. W 1988 r. cmentarz zostaje wpisany do rejestru zabytków. W latach dziewięćdziesiątych XX w. dokonano rekompozycji układu cmentarza (przekształcenie istniejącego układu przestrzennego w celu przywrócenie historycznej kompozycji, tworząc nową formę kompozycyjną złożoną z tradycyjnych elementów miejsca) szczególnie w części nowszej, ponownie ustawiając w równych rzędach poprzewracane żeliwne nagrobki. Kilkakrotnie w minionych latach 2000 - 2009 na cmentarzu odbywały się prace dokumentacyjno porządkowe prowadzone przez studentów i młodzież szkolną w ramach inicjatywy „antyschematy”. W pracach na cmentarzu również uczestniczyła młodzież z Izraelskich szkół. Głównym zagrożeniem dla cmentarza jest brak odpowiedniego ogrodzenia oraz zachowane w dużej ilości żeliwne macewy, które kuszą swoją wagą i niewielką ceną jako złom dla złodziei - złomiarzy. Za jeden nagrobek na złomowisku można uzyskać cenę ok. 15 – 20 zł, która jest niewspółmierna do wartości historycznej i artystycznej.

Cmentarz żydowski w Krzepicach to miejsce szczególnie cenne na mapie zachowanych judaików na terenie Polski i Województwa Śląskiego o dużych wartościach historycznych, artystycznych i naukowych, którego zachowane wartości, oryginalność dają podstawę, aby nekropolia mogła zostać wpisana jako Pomnik Historii czyli zabytek o szczególnych wartościach i mającym duże znaczenie dla dziedzictwa kulturalnego kraju. Statut pomnika przyznaje Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej.

1a. Szczegółowa diagnoza potrzeb corocznej opieki nad cmentarzem w Krzepicach:

Prace stałe powtarzalne:

- Pięć razy w roku (Kwiecień, Czerwiec, Sierpień, Wrzesień, Październik) czyszczenie i usuwanie nieczystości, liści z cmentarza oraz ich wywóz w kontenerach przy pomocy wolontariuszy lub uczniów (10 – 15 osób) uczniów z lokalnych szkół ponadpodstawowych.
- Koszenie trawy
- Przycinanie wyrastających samosiejek
- Całoroczna pielęgnacja zieleni
- Podnoszenie nagrobków przy pomocy tzw. trójnoga duraluminiowego typu TRIPOD (obciążenie od 500 do 1000 kg)
- Prowadzenie dokumentacji fotograficznej prowadzonych prac oraz dokumentujących poszczególne pomniki wraz z ich opisem.

Koszt rocznego utrzymania cmentarza oraz wyżej wymienionych prac to kwota w przedziale 2000 – 4000 zł rocznie.

Prace jednorazowe:

- Budowa ogrodzenia z bramą.
Zlecenie dla firmy zewnętrznej na podstawie sporządzonego kosztorysu. Szacunkowy koszt wykonania ogrodzenia cmentarza to około 100 - 200 tys. zł. (mur ceglany + brama metalowa + furtka)
 - Zabezpieczenie przed korozją wszystkich żeliwnych nagrobków przed wpływami atmosferycznymi poprzez dwukrotne malowanie farbami antykorozyjnymi, odpornymi na rdzę, zastosowanie kremów do wyrobów kowalstwa artystycznego i odlewów. Prace wymagają uzgodnienia oraz uzyskaniu akceptacji od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
 - Osadzenie na stałe w podłożu poprzewracanych pomników.
- Koszt umocowania jednego nagrobka ok. 200 zł za sztukę.**

II. Analiza przypadku cmentarzy żydowskich w Krzepicach, Mysłowicach i Zabrze

2. Cmentarz żydowski w Mysłowicach - historia

Cmentarz żydowski w Mysłowicach został wytyczony na planie nieregularnego prostokąta w 1864 r. zgodnie z zasadami religii mojżeszowej jako miejsce nieczyste ulokowano cmentarz na peryferiach miasta w ówczesnej dzielnicy Pioski w pobliżu dawnej granicy z imperium Rosyjskim. To jedna z dwóch nekropolii żydowskich jakie w dziejach miasta funkcjonowały obok siebie dla społeczności żydowskiej. Pierwsza z nich została założona w 1702 r., zlikwidowana w latach 20/30 XX w (?), z nieznanymi do dziś powodów. Obecnie na jej miejscu znajduje się skwer i osiedlowa droga. Prawdopodobnie ciała zmarłych wciąż spoczywają w tym miejscu. Tylko niektóre nagrobki z starego cmentarza przeniesiono na teren nowej nekropolii umieszczając je wzdłuż południowego muru cmentarza. Obydwie nekropolie bardzo dobrze są widoczne na starych mapach kartograficznych z I poł. XX w.

Do niedawna był to jeden z najbardziej zniszczonych, zdewastowanych, zaśmieconych i zarośniętych samosiejkami cmentarzy wyznaczonych w województwie. Można było na nim odnaleźć tylko kilka wolno stojących nagrobków. Reszta pomników znajdowała poprzewracana i przysypana ziemią i śmieciami. Układ przestrzenny nekropolii był całkowicie nieczytelny.

Wyniku podjętych w lipcu 2013 r. rozmów, spotkań z przedstawicielami władz miasta Mysłowice (Prezydent miasta, radni gminy, lokalni społecznicy) **podjęto decyzję o przystąpieniu do prac porządkowo-renowacyjnych na terenie zabytkowego XIX w. cmentarza żydowskiego** zgodnie z przygotowanym Indywidualnym Harmonogramem Działań (patrz załącznik nr 2). Wyznaczono dwa etapy działań polegające na oczyszczeniu nekropolii z zgromadzonych tu śmieci, oczyszczenie – karczowanie gęstych krzaków i podszycia cmentarza z samosiejek, wraz z wywozem, aby odstąpić układ przestrzenny cmentarza. W drugim etapie rozpoczęto podnoszenie poprzewracanych nagrobków, które pojawiały się w miarę oczyszczania podszycia terenu nekropolii. Do prac porządkowych włączyła się grupa więźniów z aresztu śledczego w ramach rządowego programu resocjalizacji poprzez prace na rzecz ochrony zabytków oraz grupa młodzieży z pobliskiej szkoły. W trakcie prowadzonych prac udało się ustalić chronologię dokonywanych pochówków oraz wskazać najstarszą część nekropolii, która znajduje się od strony zachodniej (przylegającej do ulicy Gwarków) W tej części do dziś zachowały się najstarsze istniejące nagrobki w formie tradycyjnych macew wykonanych w piaskowcu z lat 70 tych XIX w. Najstarszy nagrobek jaki zachował się na tej nekropolii został postawiony na grobie siedmioletnich bliźniaków zmarłych w 1864 r. W wyniku przeprowadzonych prac udało się odnaleźć ponad 400 nagrobków, które sukcesywnie są stawiane w miarę posiadanych środków i sił. Wśród zachowanych macew na uwagę zasługuje pochodzący z lat 70 XIX w. pomnik z dwustronną inskrypcją hebrajską co jest rzadkością w skali regionu i kraju, niestety o bardzo zniszczonej przez kwaśne deszcze inskrypcji utrudniającej pełne odczytanie. Wśród nazwisk jakie możemy odczytać z istniejących pomników na uwagę zasługują: Ascher Schweitzer zm. 1887 r., Jonanna Schaeter (?) zm. 1927 r., Amalia Schaffer zm. 1890 r.,

czy Samuel Steinitz zm. 1881 r., Hirschel Nothmann zm. 1881r., nagrobek rodziny Frey i Glasberg z I poł. XX w. czy nagrobek z białego marmuru Olgi Nothmann zm. 1934 r. To jedyny przedwojenny nagrobek z inskrypcją hebrajsko-polską. Nagrobki zgodnie z zaleceniami bractwa pogrzebowego Chewra Kadisza były opatrzone numerem porządkowym, który następnie był podawany do księgi zmarłych. Wśród pomników jakie znajdują się na cmentarzu warto wspomnieć o czterech nagrobkach przeniesionych na nową nekropolię ze starego cmentarza pochodzących z XVIII i XIX w.

W wyniku stałej, ponad czteromiesięcznej pracy głównie trzech wolontariuszy **Bogdana Polaka, Dariusza Strzody i Wiesława Tomanka** przy doraźnej pomocy wielu osób dobrej woli i wsparciu miasta udało się przywrócić wygląd oraz odtworzyć w 50 procentach układ przestrzenny nekropolii oraz odsłonić fundamenty domu przedpogrzebowego. Poniższe dane pokazują ogrom wieloletniego zniszczenia oraz zakres włożonej pracy w celu przywrócenia temu miejscu świętości i godności nazwania go cmentarzem.

W ciągu 4 miesięcy **na cmentarzu działało łącznie 90 osób, które łącznie przepracowały 1422 godziny**. Wśród nich najwięcej przepracował Bogusław Polak - 712 godzin, średnio po 8 godzin dziennie. Wolontariusze przepracowali 350 godzin a osadzeni w Zakładzie Karnym 200 godzin.

Uśredniając czas pracy wolontariuszy, każdy z nich przepracował 16 godzin. W trakcie przeprowadzonych prac wywieziono 25 kontenerów nieczystości materialnych jak i biologicznych o łącznej pojemności 232 m³. Udało się zlokalizować 400 pomników nagrobnych, z których 100 całkowicie odsłonięto, 110 tymczasowo ustawiono z zabezpieczeniem oraz 30 nagrobków ustawiono, na trwałe mocując z podłożem.

Jeżeli wyżej wymienione prace można by wycenić przyjmując minimalną pensję krajową 1600 zł brutto miesięcznie i średniomiesięcznie 168 godzin pracy, stawka wynagrodzenia roboczogodziny jednego pracownika wyniosła by 9 zł. Ta wartość pomnożona przez przepracowane godziny na cmentarzu daje nam kwotę 13 542 zł. Jest to koszt bez nakładu środków (do tej kwoty należało by doliczyć koszty zakupu narzędzi - grabie, łopaty, sekatory, taczki, koszt paliwa do kosiarek, koszty wywozu kontenerów z nieczystościami).

Po czterech miesiącach intensywnej pracy myśłowicki mogilnik przypominający wcześniej mały zaśmiecony zagajnik dziś przypomina swoim wyglądem, że jest to cmentarz - miejsce szczególne, gdzie spoczywają ludzkie szczątki, którym należy się szacunek i poszanowanie.

2a. Szczegółowa „diagnoza potrzeb” corocznej opieki nad cmentarzem w Mysłowicach

Prace cykliczne powtarzalne corocznie:

- Usuwanie nieczystości, liści z cmentarza oraz ich wywóz w kontenerach. Częstotliwość: 5 razy w roku (Kwiecień, Czerwiec, Sierpień, Wrzesień, Październik). Zaangażowanie do pomocy wolontariuszy lub uczniów z lokalnych szkół ponad podstawowych (10 – 15 osób).
- Koszenie trawy,
- Przycinanie wyrastających samosiejek,
- Całoroczna pielęgnacja zieleni,
- Podnoszenie nagrobków przy pomocy tzw. trójnoża duraluminiowego typu TRIPOD (obciążenie od 500 do 1000 kg),
- Prowadzenie dokumentacji fotograficznej prowadzonych prac oraz dokumentujących poszczególne pomniki wraz z ich opisem.

Koszt rocznego utrzymania cmentarza oraz wyżej wymienionych prac to kwota w przedziale 2000 – 4000 zł rocznie.

Prace jednorazowe:

- Wyeksponowanie oraz osadzenie na stałe w podłożu najstarszych pomników nagrobnych pochodzących ze starego XVIII w. cmentarza.

Koszt umocowania dwóch nagrobków ok. 6000 zł.

- Odślonięcie oraz podniesienie napisami do góry powalonych pomników nagrobnych znajdujących się w drugiej części nekropolii, aby były widoczne inskrypcje nagrobne w celu identyfikacji osoby pochowanej. Prace przy pomocy wolontariuszy oraz przy użyciu trójnoża z blokiem do przenoszenia obciążeń.
- Zakup trójnoża lub jego wypożyczenie na czas prowadzonych prac. **Koszty od 1500 – 4000 zł.**
- Wzmocnienie i naprawa muru cmentarnego prace budowlane na zlecenie przez firmę zewnętrzną. na podstawie sporządzonego kosztorysu.

II. Analiza przypadku cmentarzy żydowskich w Krzepicach, Mysłowicach i Zabrze

3. Cmentarz żydowski w Zabrzu - historia

Pierwsze wzmianki o pobycie Żydów w Zabrzu pochodzą z II poł. XVII w. W latach czterdziestych XIX w. zabrzańscy Żydzi utworzyli Gminę Żydowską, która była początkowo filią gminy żydowskiej w Bytomiu. W 1871 r. czterdziestu sześciu płacących składki członków dotychczasowej gminy filialnej podjęło uchwałę powołującą nową samodzielną gminę wyznaniową. Rozpoczęła ona swoją działalność od roku 1872. Niemal równocześnie z ukonstytuowaniem się Gminy, w 1871 roku, przystąpiono do założenia – zgodnie z zasadami religii żydowskiej na peryferiach ówczesnego przemysłowego miasta cmentarza wyznaniowego. Nekropolia była w różnych latach XIX i XX wieku powiększana o nowe działki ostatecznie przyjmując kształt na rzucie odwróconej litery „L”. Parcele na niezbędny cmentarz podarował Gminie ówczesny właściciel części Zabrze książę Guido Henckel von Donnersmarck. Cmentarz żydowski to jedyny zachowany zespół dziewiętnastowiecznej i dwudziestowiecznej architektury sepulkralnej na terenie Zabrze. O wyjątkowym charakterze tej nekropolii decyduje niezwykle zestawienie występujących obok siebie: tradycyjnych, skromnych macew i monumentalnych pomników nagrobnych. Cmentarz możemy podzielić na trzynaście kwater, w których spoczywa około tysiąca miejscowych Żydów. Do czasów współczesnych zachowało się ponad siedemset pomników. Nagrobki, znajdujące się w najstarszej części cmentarza (w kwaterze B), nawiązują swoim kształtem do żydowskiej małej architektury - macewy wykonanej w piaskowcu.

Na obszarze kwatery B znajdują się trzy najstarsze nagrobki w formie macewy, a są nimi groby: MORITZA ADLERA zm. w 1872 r., JOHANNY FRIEDMAN zm. w 1872 r. oraz BEJLI SCHILER zm. w 1871 r.. W czasach, kiedy założono zabrzański cmentarz wyznaniowy, w sztuce dominował eklektyzm. Jego odzwierciedleniem są szpalerowe dziesiątki grobowców wtopionych w mury przyscienne po obydwu stronach cmentarza (w kwaterach G i D). W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku powstają też pierwsze nagrobki z dekoracją w stylu secesyjnym. Przykładem takiego pomnika jest rodzinny grobowiec filantropa, MAXA BÖHMA zmarłego w 1904 (w kwaterze A), będący największą i najokazalszą budowlą wzniesioną na zabrzańskim cmentarzu. W roku 1918 w tylnej części cmentarza pochowano pięciu rosyjskich żołnierzy, którzy byli jeńcami wojennymi i pracowali w hucie. (w kwaterze Ł). Z czasów II wojny światowej pochodzi natomiast, znajdująca się w najstarszej części nekropolii, zbiorowa mogiła jeńców z obozu pracy, który znajdował się w Zabrzu na terenie Huty Donnersmarcka. Z pochówków po 1945 r. na uwagę zasługuje grób młodej 22 letniej dziewczyny Blumy Wajn (Blima Wein) córki Jakowa pochodzącej z Łodzi więźniarki obozu zagłady KL Auschwitz, zastrzelonej w Zabrzu w styczniu 1946 r. przez nacjonalistycznych bojówkarzy. Pochówki na zabrzańskim cmentarzu żydowskim odbywały się do 1954 roku. Z czasem ta zabytkowa nekropolia pozostała jednak bez opieki, dlatego szybko niszczała i zarastała, a wiele z wolno stojących marmurowych i granitowych, kuszących swoją wartością materialną, zostało skradzionych. Niestety, poza złodziejami, na cmentarzu pojawiać się zaczęli również poszukujący „skarbów” wandale, a nawet cmentarne hieny, bez skrupułów rozkopujące groby. Ten brak opieki i nadzoru powodował postępującą dewastację cmentarza, która trwała aż do końca lat osiemdziesiątych XX wieku. W 1988 r. nekropolią zainteresował się

Dariusz Walerjański rozpoczynając walkę o jej ratowanie i zabezpieczenie. Udało się doprowadzić do wpisania cmentarza do rejestru zabytków, dzięki czemu miejsce pochówku zabrzańskich Żydów jest dzisiaj zabezpieczone i uporządkowane, a opiekę nad nim sprawuje, Społeczny Komitet Opieki nad Cmentarzem. Co roku każdego 1 listopada nekropolia jest otwierana. Od trzech lat organizowana jest przez Komitet publiczna zbiórka pieniędzy, której celem jest zbieranie środków na sprawowanie opieki nad utrzymaniem nekropolii w dobrym stanie bez prowadzenia prac konserwatorskich na które należy uzyskać stosowną zgodę oraz dotację celową lub pozyskać sponsora. Koszt prac konserwatorskich przy jednym nagrobku lub grobowcu rodzinnym, waha się od 5.000 zł do 25.000 zł. (m.in. oczyszczenie, odsalanie, dezynfekcja, impregnacja piaskowca, wzmocnienie, założenie izolacji, rekonstrukcja brakujących elementów, klejenie luźnych fragmentów, uzupełnienie ubytków, wykonanie podmurówki pod pomnik ze zbrojonej płyty betonowej). W prace społeczne nad utrzymanie estetyki cmentarza, angażowana jest młodzież, z lokalnych szkół ponad podstawowych oraz wolontariusze. Tylko w taki sposób jest możliwość sprawowania stałej opieki nad nekropolią, oraz utrzymanie jej w należytym stanie i porządku powierzchni oraz obiektów cmentarnych.

3a. Szczegółowa „diagnoza potrzeb” corocznej opieki nad cmentarzem w Zabrze

Prace cykliczne, powtarzalne corocznie:

- Pięć razy w roku (Kwiecień, Czerwiec, Sierpień, Wrzesień, Październik) czyszczenie i usuwanie nieczystości, liści z cmentarza oraz ich wywóz w kontenerach przy pomocy wolontariuszy lub uczniów (10 – 15 osób) uczniów z lokalnych szkół ponad podstawowych.
- Koszenie trawy,
- Przycinanie wyrastających samosiejek,
- Całoroczna pielęgnacja zieleni,
- Podnoszenie nagrobków przy pomocy tzw. trójnoga duraluminiowego typu TRIPOD (obciążenie od 500 do 1000 kg),
- Prowadzenie dokumentacji fotograficznej prowadzonych prac oraz dokumentujących poszczególne pomniki wraz z ich opisem.
- **Koszt rocznego utrzymania cmentarza oraz wyżej wymienionych prac to kwota w przedziale 2000 – 4000 zł rocznie.**

Prace jednorazowe:

- Naprawa zniszczonego muru na całej długości cmentarza. Prace wymagające zewnętrznego wsparcia finansowego oraz pracy firmy budowlanej.
- Naprawa, rekonstrukcja oraz wzmocnienie grobowców przyściennych od strony cmentarza ewangelickiego. Prace wymagające zewnętrznego wsparcia finansowego oraz pracy firmy budowlanej.

Koszt wykonania tych prac musi być oszacowany na podstawie sporządzonego kosztorysu.

Rozdział III

Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym

Cmentarz żydowski, zwany jest po hebrajsku *bet ha-kwarot* (dom mogił) bądź też *bet ha-chaim* (dom życia), a w jidysz *gute ort* (dobre miejsce). Nazwy te sugerują duchowość miejsca, gdzie na wieki w grobach złożone zostały ludzkie szczątki, nad którymi obrządek żydowski roztacza swe duchowe wartości. O wyróżnieniu miejsca spoczynku zmarłych decydują jednak ludzie, nadając im charakter emocjonalny i religijny. Można by powtórzyć, iż „grób nie może być niczym innym jak tylko świeżo zasłanym łóżem, w którym łagodnie i z miłością składa się szczątki osoby ukochanej”¹. Z jednej więc strony cmentarz i znajdujące się na nim groby otoczone są szczególną więzią emocjonalną, najczęściej pojedynczych osób, z drugiej zaś – miejsce to otacza wielka społeczna materia wypełniona religią, historią i kulturą. We współczesnym świecie przestrzeń jaka związana jest z cmentarzem, zwłaszcza gdy chodzi o cmentarze żydowskie, ma wyjątkowe znaczenie jest ona bowiem niezastępowalnym świadectwem wieloaspektowej sfery życia ludzkiego. Musi więc wymagać niezwykłej ochrony, także prawnej, zwłaszcza że coraz częściej w społecznym odczuciu cmentarze zaczynają być traktowane jako miejsca kultowe, niezależnie od wyznaniowych i narodowościowych różnic, co było przyczyną likwidacji i zacierania śladów cmentarzy po 1945 roku. W większości nekropolie żydowskie w Polsce są nieczynne i nie chowa się na nich zmarłych. Wynika to z faktu, iż tylko w ograniczonym zakresie pojawia się potrzeba takiego pochówku. Nieliczne pogrzeby żydowskie mają miejsce na kirkutach, np. na tzw. Nowym Cmentarzu Żydowskim w Krakowie przy ul. Miodowej². Niezależnie jednak od tych okoliczności cmentarz żydowski poddany jest, jak każdy inny cmentarz w Polsce, regułom ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych³.

O wiele jednak istotniejsza jest ochrona cmentarza żydowskiego, nie jako rzeczywistego i aktualnego miejsca pochówku zmarłych, ale przede wszystkim ze względu na swoje walory historyczno-kulturowe.

1. Rabin S. Ph. De Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 2008, s. 373.

2. L. Hońdo, *Nowy Cmentarz Żydowski w Krakowie*. Przewodnik, cz. 1, Kraków 2006, *Studia Judaica Cracoviensia*, Series Fontium, 11, *Quaestiones de Coemeteriis*, 2.

3. Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. (Dz.U. Nr 11, poz. 62), tekst jednolity z dnia 2 marca 2000 r. (Dz.U. Nr 23, poz. 295).

Biorąc jednak wszystkie aspekty jakie związane są z miejscem cmentarza żydowskiego, można uznać iż jego ochronę prawną należy rozpatrywać przez pryzmat przepisów konstytucyjnych, administracyjnych oraz cywilnych i karnych.

Z punktu widzenia ochrony prawnej cmentarza żydowskiego istotnego znaczenie nabiera przede wszystkim pytanie, czy nosi on w sobie wartości, które nazwalibyśmy dziedzictwem kulturowym. Odpowiedź na tak postawione pytanie jest niezwykle istotna, albowiem stwierdzenie pozytywne stawia zagadnienie ochrony cmentarza żydowskiego na najwyższej pozycji w hierarchii systemu ochrony prawnej, mianowicie na poziomie ochrony konstytucyjnej.

Nie można mieć wątpliwości, iż z cmentarzem żydowskim na ziemiach polskich należy wiązać pojęcie dziedzictwa kulturowego.

Znaczenie tego pojęcia jest trudne do zdefiniowania, niemniej jego zasadnicze umiejscowienie w polskim porządku nadaje mu nadzwyczajną pozycję. Otóż, zgodnie z treścią art. 5 Konstytucji RP Rzeczpospolita Polska strzeże między innymi dziedzictwa narodowego. Natomiast wedle jej art. 6 ust. 1 Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju. Nie wdając się w bliższe rozważania na temat konstytucyjnego pojęcia narodu, zwłaszcza, że Preambuła Konstytucji odwołuje się do jego chrześcijańskich korzeni, biorąc pod uwagę wielowiekową, nieustannie i wzajemnie przenikającą się między sąsiadami wspólnotę gospodarczą i historyczną, można poprzestać na przyjęciu szerokiego⁴ i nowoczesnego rozumienia konstytucyjnego dziedzictwa przez uznanie, iż obejmuje ono dziedzictwo kulturowe, w którym zawarte jest także pojęcie dziedzictwa kulturowego narodu żydowskiego.

Dziedzictwem kulturowym są dobra materialne i niematerialne, którym przypisana jest wartość duchowa, historyczna, religijna, a które są uznane za godne ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa, także w celu przekazania ich następnym pokoleniom ze względu na te właśnie wartości⁵.

4. K. Zeidler, *Pojęcie dziedzictwa narodowego w Konstytucji RP i jego prawna ochrona*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2004, t. 12, s. 340.

5. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, [w:] *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna, prawo, praktyka. Prace dedykowane profesorowi Wojciechowi Sokolewiczowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, red. M. Kruk, J. Trzciniński, J. Wawrzyniak, Warszawa 2002, s. 132.

Nie może zatem budzić wątpliwości fakt, iż cmentarz żydowski wypełnia pojęcie „dziedzictwo kulturowe”. Jak niewiele innych materialnych zjawisk jest on równocześnie nośnikiem wartości duchowych, świadectwem kultury żydowskiej oraz dowodem historii społeczności żydowskiej, zwłaszcza w jej przestrzeni religijnej. Podlega tym samym ochronie konstytucyjnej.

Przywołane wyżej normy art. 5 i 6 Konstytucji RP mają charakter programowy i wyznaczają cele, których realizacji winny podjąć się wszelkie organy władzy publicznej⁶ w każdy dozwolony prawem sposób działania, także poprzez ograniczenia praw jednostek, np. ograniczenia właścicieli w ich prawach do rzeczy⁷. Przepisy te są zatem skierowane przede wszystkim do Parlamentu, który ma obowiązek powołać ustawowe instrumenty chroniące dziedzictwo kultury, ale także do tej części władzy wykonawczej, która obowiązek dbać o zachowanie owych substancji dóbr kultury w jak najlepszym stanie dla przyszłych pokoleń.

Podstawowym aktem prawnym wypełniającym jednocześnie administracyjną płaszczyznę ochrony prawnej dziedzictwa kultury narodowej, jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (uozoz)⁸. Podstawową kategorią prawną tej ustawy jest pojęcie zabytku, którego ustalenie jest warunkiem koniecznym dla zastosowania instrumentów ochrony z niej wynikających. Zatem pierwszorzędną rzeczą jest ustalenie czy przedmiot może być uznany za zabytek. Pomocna w tym będzie treść art. 3 pkt 1 uozoz, gdyż z godnie z jego brzmieniem zabytkiem jest nieruchomości lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Doprecyzowaniem tej normy jest art. 6 ust. 1 pkt 1 ppkt f uozoz, który

wprost wymienia cmentarz jako zabytek nieruchomy⁹.

Skoro więc bez najmniejszej wątpliwości możemy przyjąć, iż cmentarz żydowski jest dziedzictwem minionej epoki - czasów, kiedy ziemie polskie zamieszkiwały miliony Żydów, pozostawiających trwałe ślady w historii i kulturze całych społeczności, zaś wszelkie racje historyczne, naukowe i religijne wypełniają przestrzeń interesu społecznego w zachowaniu tego dziedzictwa dla żyjących i przyszłych pokoleń, tym samym musimy stwierdzić, iż cmentarz żydowski jest zabytkiem.

Warto w tym miejscu dodać, iż o tym, czy dana rzecz jest zabytkiem, nie decyduje wpis do właściwego rejestru¹⁰. Zgodnie bowiem z przyjętym założeniem ustawy o ochronie zabytków o kwalifikacji danego obiektu jako zabytku decyduje wyłącznie spełnienie przesłanek art. 3 i 6 uozoz¹¹. Zabytek nieruchomy w postaci cmentarza, także żydowskiego, stanowi tak zwany zabytek o charakterze indywidualnym¹². Oznacza to, iż jego specyfika, szczególnie charakter wywierają wpływ na zakres ingerencji w materię zabytku. Ochronie podlega wartość zabytkowa cmentarza, tego zaś nie da się osiągnąć bez ograniczeń w zakresie użytkowania czy zagospodarowania przestrzeni obejmującej teren obiektu, jak i jego najbliższego otoczenia. Innymi słowy właściciel cmentarza żydowskiego może użytkować go oraz ingerować w jego substancję, jednakże wyłącznie w granicach, jakie wyznacza ustawa o ochronie zabytków.

Administracyjna ochrona zabytków, którą wyraża art. 4 uozoz., będzie polegała w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu między innymi zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych

6. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2007 r., sygn. K 20/07, publ. w OTK-A 2007, nr 9, poz. 102.

7. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, z dnia 23 kwietnia 2009 r. I SA/Wa 48/09: Rola dysponenta zabytku sprowadza się do starannego postępowania w stosunku do zabytku, jak najdłuższego utrzymania zabytku w jak najlepszym stanie oraz jak najlepsze jego wykorzystanie dla dobra ogółu ze względu na jego walory historyczne czy naukowe. Zatem zabytek przestaje być tylko i wyłącznie prywatnym dobrem jego właściciela, którego interesy zostają z tego względu wyraźnie ograniczone, zaś treść ustawowego ograniczenia sygnalizuje przepis art. 140 k.c.

8. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. Nr 162, poz. 1568 ze zm.).

9. M. Drela, Własność zabytków, Warszawa 2006, s. 51-52, Monografie Prawnicze; K. Zalasieńska, Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce, Warszawa 2010, s. 131, passim, Monografie – Wolters Kluwer Polska.

10. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Kielcach z dnia 9 grudnia 2010 r., sygn. II SA/Ke 665/10: Jeśli jakiś obiekt spełnia przesłanki określone w art. 3 pkt 1 ustawy 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest on zabytkiem w znaczeniu materialnym, a fakt ten wynika z właściwości samego obiektu i wskazanego przepisu prawa, a nie z decyzji administracyjnej.

11. M. Drela, op. cit., s. 52., A. Jagielska-Burduk Zabytek ruchomy, Warszawa 2011, s. 77.

12. K. Zalasieńska, op. cit., s. 234.

i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży itp¹³.

Z punktu widzenia potrzeby ochrony cmentarza żydowskiego istotna jest forma ochrony w postaci wpisania go do rejestru zabytków, prowadzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków

(tzw. rejestr A). Podstawą wpisu jest decyzja administracyjna, która może również obejmować otoczenie cmentarza wpisanego do rejestru oraz jego historyczną lub tradycyjną nazwę (art. 8-9 uozoz). Sam wpis do rejestru, jak wskazano wyżej, wiąże się z ograniczeniami właścicielskimi, które mają na celu ochronę zabytkowego cmentarza. I tak zgodnie z treścią art. 36 uozoz dla podjęcia określonych prac i robót budowlanych niezbędne jest pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Między innymi należą do nich:

- 1) prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru;
- 2) wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku;
- 3) prowadzenie badań konserwatorskich zabytku wpisanego do rejestru;
- 4) prowadzenie badań architektonicznych zabytku wpisanego do rejestru;
- 5) prowadzenie badań archeologicznych;
- 6) przemieszczanie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- 7) trwałe przeniesienie zabytku ruchomego wpisanego do rejestru, z naruszeniem ustalonego tradycją wystroju wnętrza, w którym zabytek ten się znajduje;

13. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 11 czerwca 2008 r., sygn. I SA/Wa 190/08: Art. 36 ust. 1 pkt 8 ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków daje uprawnienia organowi – wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków, do wydawania pozwolenia na podział zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru. Organ wydając w tym względzie decyzje winien kierować się zasadami wynikającymi między innymi z przepisu art. 4 ustawy o ochronie zabytków, stanowiącego że ochrona zabytków polega w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałania kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, a także uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

- 8) dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- 9) zmiana przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru lub sposobu korzystania z tego zabytku;.....

- 11) podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru;
- 12) poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania.

Naruszenie tych obowiązków może pociągnąć za sobą wydanie decyzji wstrzymującej wykonanie prac i innych działań odbiegających od zakresu i warunków określonych w pozwoleniu (art. 43 uozoz). Najsurowszą sankcją będzie jednak decyzja nakazująca przywrócenie zabytku do poprzedniego stanu lub uporządkowanie terenu, z określeniem terminu wykonania tych czynności, albo zobowiązująca do doprowadzenia zabytku do jak najlepszego stanu we wskazany sposób i w określonym terminie. Tylko wyjątkowo wojewódzki konserwator zabytków może nakazać wstrzymanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, który nie jest wpisany do rejestru (art. 46 uozoz).

Może się również zdarzyć, że cmentarz żydowski wpisany do rejestru będzie zagrożony zniszczeniem, wówczas konserwator zabytków może skorzystać z instytucji tzw. wykonania zastępczego prac konserwatorskich lub robót budowlanych, prowadzonych w trybie ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (art. 49 ust. 3 uozoz). Zabytek nieruchomy może być w pewnych sytuacjach chroniony przez jego wywłaszczenie zgodnie z treścią art. 50 ust. 4 pkt 2 uozoz. Należy jednak zauważyć, iż nie można tego przepisu stosować do cmentarzy żydowskich będących własnością gmin żydowskich lub Związku Gmin, albowiem zgodnie z treścią art. 23 ustawy o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴ cmentarze wyznaniowe żydowskie stanowiące własność gmin żydowskich lub Związku Gmin nie podlegają wywłaszczeniu. Trzeba w tym miejscu podkreślić, iż przepis art. 49 ust. 4 uozoz dający podstawę zabezpieczenia wierzytelności Skarbu Państwa z tytułu wykonania zastępczego prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku nieruchomym nie podlega zabezpieczeniu hipoteką przymusową na tej nieruchomości. W tym więc zakresie żydowska nieruchomości, na której położony jest cmentarz

14. Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. (Dz.U. Nr 41, poz. 251 ze zm.).

żydowski, stanowi *res extra commercium* (rzecz wyjętą z obrotu).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jest środkiem ochrony skierowanym do organów administracji publicznej. Przy ochronie cmentarza żydowskiego istotnego znaczenia nabierają również przepisy prawa regulujące właścicielskie uprawnienia z punktu widzenia prawa cywilnego¹⁵.

W pierwszym rzędzie należy jednak zacząć od przepisu uwłaszczającego gminy żydowskie i Związki Gmin w stosunku do mienia w postaci cmentarza żydowskiego. Zgodnie z treścią art. 29 ustawy o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w RP nieruchomości lub ich części pozostające w dniu wejścia w życie ustawy we władaniu gmin żydowskich lub Związku Gmin stają się z mocy prawa ich własnością. Przepis ten dotyczy oczywiście również cmentarzy żydowskich, które w dniu wejścia w życie ustawy, to jest 26 maja 1997 roku, pozostawały we władaniu gmin wyznaniowych żydowskich lub Związku Gmin.

Najistotniejszy jednak jest przepis chroniący właściciela cmentarza żydowskiego na podstawie normy art. 222 § 1 i 2 kc. Przepis ten w swym § 1 stanowi, iż właściciel nieruchomości, na której położony jest cmentarz, może żądać od osoby, która włada faktycznie jego rzeczą, ażeby rzecz została mu wydana, chyba że osobie tej przysługuje skuteczne względem właściciela uprawnienie do władania rzeczą. Oznacza to, iż bezprawne zajęcie cmentarza (choćby jego niewielkiej części) pozwala właścicielowi domagać się w sądzie tzw. ochrony windykacyjnej, czyli wydania nieruchomości. Podobną formę ochrony ma § 2 wspomnianej normy art. 222 kc, stanowiąc, że przeciwko osobie, która narusza własność w inny sposób aniżeli przez pozbawienie właściciela faktycznego władztwa nad rzeczą, przysługuje właścicielowi roszczenie o przywrócenie stanu zgodnego z prawem i o zaniechanie naruszeń. Będą to klasyczne sytuacje polegające np. na skierowaniu wody deszczowej¹⁶ na teren cmentarza, tworzeniu w okolicach cmentarza wysypisk śmieci czy odpadów lub innych obiektów będących źródłem nieprzyjemnych zapachów¹⁷, czy nawet na organizowaniu różnego rodzaju imprez rozrywkowych zakłócających ciszę właściwą dla miejsca, jakim jest cmentarz.

15. Problemy interpretacyjne wynikające z ocen nieruchomości w znaczeniu cywilnoprawnym z nieruchomością jako zabytkiem por. M. Dreła, op. cit., s. 53-67; K. Zalaszińska, op. cit., s. 163-168.

16. Wyrok SN z 15 marca 1968, III CRN 41/68, publ. w Legalis.

17. Wyrok SN z 3 czerwca 1983, III CRN 100/83, publ. w OSNI, 1984/11/10/32.

Inną kwestią jest ochrona prawa do grobu¹⁸. Jest to jednak zagadnienie wykraczające poza materię niniejszego opracowania^{19,20}, choć trzeba przyznać, iż spory tego rodzaju nie są rzadkością na salach rozpraw²⁰. Na marginesie już tylko warto także wspomnieć, iż groby same w sobie nie stanowią przedmiotu odrębnej własności²¹. Trzeba jednak zauważyć, iż same nagrobki znajdujące się na cmentarzach żydowskich mogą być już przedmiotem ochrony prawnoautorskiej. Wiele z nich przejawia bowiem postać utworu w rozumieniu art. 1 prawa autorskiego²². Także i to zagadnienie wymaga

18. Wyrok SN z 4 czerwca 1982, I CR 141/82, publ. w OSNIC, 1983/2-3/41/76: „Roszczenia o ochronę prawa do grobu, jako prawa majątkowego *sui generis*, znajdują swą podstawę w przepisach ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, które to prawo przewidują i bliżej regulują. O tym, jakie roszczenia mające chronić określone prawo przysługują uprawnionemu w razie naruszenia tego prawa decyduje jeżeli ustawa (tak jak np. co do prawa własności - art. 222 i nast. KC). kwestii tej nie reguluje w sposób odrębny treść tego prawa. W szczególności z treści prawa polegającego na korzystaniu z jego przedmiotu wynika, że jeżeli to korzystanie zostało naruszone, to uprawniony może żądać przywrócenia stanu poprzedniego. Jest tak dlatego, że uprawnienie do ochrony prawa podmiotowego w drodze zastosowania przymusu państwowego wynika z samej istoty prawa podmiotowego”.

19. Wyrok SN z 13 lutego 1979, I CR 25/79, publ. w OSN ICPIUS, 1979/10/195: „Uprawnienie do grobu lub do miejsca w grobie rodzinnym ma dwójaki charakter. Przede wszystkim jest to uprawnienie o charakterze dobra osobistego. Do dóbr osobistych człowieka bowiem należy zaliczyć jego prawo, aby jego zwłoki znalazły się w wybranym przez niego miejscu, w szczególności w grobie rodzinnym obok osób mu bliskich. Z drugiej strony uprawnienie do grobu zawiera także elementy o charakterze majątkowym, zakup bowiem miejsca na cmentarzu i urządzenie grobu wymaga świadczeń finansowych, niekiedy bardzo znacznych. Ze względu jednak na dominujący charakter dobra osobistego prawo do grobu nie podlega regułom dziedziczenia. Prawo do pochowania w danym grobie przysługuje z reguły określonym osobom, które same grób urządziły lub dla których został on urządzony. Reguły dziedziczenia mogą co najwyżej służyć za posiłkową wskazówkę w wypadkach, gdy miejsca w grobie rodzinnym nie zostały z góry przeznaczone przez osobę, która go urządziła, dla określonych osób bliskich”.

20. Wyrok NSA z 21 maja 2002, I SA 91/02, publ. w Legalis: „Jeżeli istnieje spór co do przysługującego prawa podmiotowego w postaci prawa do pochowania, przysługującego najbliższej rodzinie osoby zmarłej, organem właściwym do rozstrzygnięcia tego sporu jest sąd powszechny. Wyrok zapadły w tej sprawie ma znaczenie prejudycjalne dla postępowania administracyjnego, prowadzonego z wniosku o zezwolenie na ekshumację zwłok”.

21. Uchwała SN z 29 września 1978, III CZP 56/78, publ. w OSNICPIUS, 1979/4/68: „Grób mury, trwale związany z gruntem (grobowiec), nie stanowi przedmiotu odrębnej od gruntu własności. O pochowaniu zwłok w grobie mającym charakter grobu rodzinnego decydują wspólnie: osoba, która poniosła koszty budowy grobu i uiściła opłatę za korzystanie z miejsca na cmentarzu, oraz członkowie najbliższej rodziny, dla której grób został przeznaczony; w razie sporu każda z wymienionych osób może się zwrócić o rozstrzygnięcie do sądu”.

22. Przedmiotem prawa autorskiego jest każdy przejaw działalności twórczej o indywidualnym charakterze, ustalony w jakiejkolwiek postaci, niezależnie od wartości, przeznaczenia i sposobu wyrażenia (utwór) – Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych Dz.U.2006.90.631 j.t.

jednak szerszego ale i przede wszystkim osobnego opracowania, stąd tylko wzmiankowanie na ten temat²³.

Przepisy prawa cywilnego pozwalają również na ochronę cmentarza żydowskiego (także grobu²⁴) w formie tzw. ochrony posesoryjnej opartej na podstawie art. 344 kc i art. 347 kc. Pierwszy z nich zakłada ochronę polegającą na tym, że przeciwko temu, kto samowolnie naruszył posiadanie, jak również przeciwko temu, na czyją korzyść naruszenie nastąpiło, przysługuje posiadaczowi (a więc nie tylko właścicielowi) roszczenie o przywrócenie stanu poprzedniego i o zaniechanie naruszeń. Roszczenie to nie jest zależne od dobrej wiary posiadacza ani od zgodności posiadania ze stanem prawnym, chyba że prawomocne orzeczenie sądu lub innego powołanego do rozpoznawania spraw tego rodzaju organu państwowego stwierdziło, że stan posiadania powstały na skutek naruszenia jest zgodny z prawem. Drugi z przywołanych przepisów stanowi z kolei, iż posiadaczowi nieruchomości przysługuje roszczenie o wstrzymanie budowy, jeżeli mogłaby ona naruszyć jego posiadanie albo grozić wyrządzeniem mu szkody. Ochrona posesoryjna charakteryzuje się tym, iż jest niezależna od przysługujących uprawnionemu praw do przedmiotu posiadania, za to roszczenie to związane jest z krótkimi terminami na dochodzenie tej ochrony przed sądem. W przypadku art. 344 kc będzie to roczny termin od daty naruszenia, natomiast dla ochrony na podstawie art. 347 kc miesięczny termin od dnia rozpoczęcia budowy.

Ochrona prawna cmentarza żydowskiego ma także wymiar penalny, wyrażający się w przepisach prawa karnego, a chroniący go przede wszystkim przed zniszczeniem. Na czoło wysuwa się przepis art. 196 kk²⁵. Stanowi on, iż kto obraża uczucia religijne innych osób, znieważając publicz-

23. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 marca 1971 r. II CR 686/70, publ. w OSNC 1971/12/213: Nagrobek, mający cechy artystyczne przejawiające się w inwencji twórczej, samodzielności i oryginalności opracowania, jest utworem architektonicznym, który ma przymiot utworu w rozumieniu prawa autorskiego. Prawa twórcy takiego nagrobka nie są uzależnione od uwidocznienia na tym nagrobku zastrzeżenia prawa autorskiego.

24. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 7 grudnia 1970 r., III CZP 75/70, publ. w OSNC 1971/7-8/127: Roszczenie posesoryjne powstałe w związku z wkroczeniem osoby, która dopuściła się naruszenia posiadania, na przedmiot posiadania nie jest roszczeniem o wstrzymanie budowy w rozumieniu art. 347 k.c.

25. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2012 r., I KZP 12/12:

1. Przedmiotem ochrony, do którego odnosi się przestępstwo z art. 196 k.k., jest - wynikające z wolności sumienia i wyznania - prawo do ochrony uczuć religijnych. Do tych uczuć odnieść należy wskazany

nie przedmiot czci religijnej lub miejsce przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo karze pozbawienia wolności do lat dwóch. Przepis ten chroni konstytucyjne prawo do wolności sumienia i wyznania, o której mowa w art. 53 Konstytucji RP²⁶. Przestępstwo to polega na obrazie uczuć religijnych innych osób przez publiczne znieważenia przedmiotu czci religijnej lub miejsca przeznaczonego do publicznego wykonywania obrzędów religijnych (jak np. cmentarz żydowski). Może to nastąpić przez każde zachowanie sprawcy, byleby miało w sobie pierwiastek obrazy lub poniżenia uczuć religijnych w miejscu przeznaczonym do publicznego wykonywania obrzędów religijnych, np. zniszczenie grobu cadyka, pomnika nagrobnego, pomalowanie macew itd.

Innym przepisem chroniącym cmentarz żydowski jest art. 261 kk. Zgodnie z jego treścią, kto znieważa pomnik lub inne miejsce publiczne urządzone w celu upamiętnienia zdarzenia historycznego lub uczczenia osoby, podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności. Przedmiotem ochrony będzie w tym przypadku miejsce (cmentarz) lub pomnik (nagrobek) upamiętniający i mający na celu uczczenie osoby. Przedmiotem ochrony jest cześć oddawana zasłużonym osobom, upamiętnionym pomnikami, a zatem chodzi w tym przepisie o ochronę uczuć osób, dla których ów pomnik lub miejsce ma znaczenie emocjonalne. Podobieństwo do poprzedniego przepisu sprowadza się do wspólnego przedmiotu przestępstwa w postaci obiektu cmentarnego, z tą oczywiście różnicą, iż w obu przepisach ochronie podlegają inne uczucia - religijne albo potrzeba oddania czci osobie pochowanej.

Normą, która może mieć znaczenia dla ochrony cmentarza w tym żydowskie- go będzie norma określona w art. 262 kk. Zgodnie z jej treścią, kto znieważa zwłoki, prochy ludzkie lub miejsce spoczynku zmarłego, oraz ograbia zwłoki, grób lub inne miejsce spoczynku zmarłego, podlega karze. W praktyce znieważanie z art. 262 przy- bierze postać niszczeniu lub uszkadzaniu grobu, części cmentarza.

w tym przepisie skutek w postaci ich obrazy.

2. Przestępstwo określone w art. 196 k.k. popełnia ten, kto swoim zamiarem bezpośrednim lub ewentualnym obejmuje wszystkie znamiona tego występk.

26. Por. orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 7 czerwca 1994, sygn. akt K 17/93, publ. w OTK 1994, Nr 1, poz. 11, s. 90, w którym stwierdza się, że: „uczucia religijne, ze względu na ich charakter, podlegają szczególnej ochronie prawa. Bezpośrednio powiązane są bowiem z wolnością sumienia i wyznania, stanowiącą wartość konstytucyjną”.

Kolejną przepisem chroniącym cmentarz żydowski jest zapis z art. 278 § 1 kk. Zgodnie z jego treścią, kto zabiera w celu przywłaszczenia cudzą rzecz ruchomą, podlega karze pozbawienia wolności od trzech miesięcy do lat pięciu. Przykładem tego przestępstwa będzie kradzież płyty nagrobnej, macewy lub każdego innego elementu, który w sposób fizyczny daje się odłączyć, tak iż może stanowić samodzielną fizyczną całość. Kwestie związane z oceną rzeczy jako części składowej nieruchomości pozostają w tym przypadku bez znaczenia. Zabranie macewy stanowi przestępstwo kradzieży, o ile jej wartość przekroczy 250 złotych (poniżej tej sumy czyn staje się wykroczeniem art. 119 kw). Wbrew pozorom przestępstwo to niestety jest bardzo powszechne. **Kradzież taka nie musi mieć znamienia wandalizmu, macewy są często rozkradane w celu wykorzystania ich jako elementu wspierającego różnego rodzaju budowle bądź też stają się narzędziem wykorzystywanym przy np. ostrzeniu noży itp.** Ponurym przeglądem tego typu wykorzystania macew jest np. wystawa fotografii Łukasza Baksika „Macewy codziennego użytku” w Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski w Warszawie.

Szczególnie istotną normą piętnującą przestępstwo skierowane przeciwko cmentarzowi żydowskiemu jest norma art. 288 kk. Zgodnie z jej treścią, kto cudzą rzecz (powyżej wartości 250 złotych) niszczy, uszkadza lub czyni niezdatną do użytku, podlega karze pozbawienia wolności od trzech miesięcy do lat pięciu. W przypadku zniszczenia elementów cmentarza, nie tylko żydowskiego, mamy do czynienia z aktem wandalizmu, bardzo często też noszącego znamiona, poza art. 288 kk, także wcześniej przywołanych norm prawa karnego.

Podsumowując powyższe rozważania, należy przypomnieć, że cmentarze żydowskie, tak jak inne dobra kultury i kultu religijnego, podlegają w Polsce ochronie prawnej, urzeczywistnionej w przepisach konstytucyjnych, administracyjnych, cywilnych oraz karnych. Jak pokazuje jednak życie, normy te nie zawsze odpowiednio szybko znajdują zastosowanie w praktyce zgodnie z ich przeznaczeniem.

Podsumowanie - wnioski końcowe

- Cmentarze żydowskie to ważny element krajobrazu kulturowego, są „pomnikami historii”.
- Cmentarz jest ostatnim miejscem pobytu człowieka na ziemi. Ochrona i badanie miejsc pochówku dostarcza nam wielu konkretnych informacji i świadczy o naszym szacunku dla ludzkich szczątków i podejścia do dziedzictwa pozostawionego przez minione pokolenia.
- W przypadku każdego cmentarza należy chronić nie tylko jego materialne świadectwa, ale również sacrum miejsca przed profanacją
- Każdy cmentarz jest specyficznym „dokumentem”, śladem pobytu ludności żydowskiej na danym terenie oraz świadectwem kultury żydowskiej i tradycji religijnej
- Cmentarze żydowskie według religijnego prawa żydowskiego posiadają status miejsc świętych, nienaruszalnych do dnia Sądu Ostatecznego, gdzie najważniejsze jest to co znajduje się w ziemi.
- Na cmentarzu bardzo ważną rolę spełniają zachowane pomniki nagrobne, które przez utrwaloną zapisaną w formie epitafium treść przekazują informacje nie tylko o ludziach ale i kulturze do jakiej należeli oraz wyznawanej religii.
- Zaleca się stawiać każdą odnajdywaną powaloną macewę, pomnik jeśli tylko to jest możliwe.
- Wszelkie prace na cmentarzu żydowskim powinny być zawsze prowadzone zgodnie z poszanowaniem zasad religii żydowskiej oraz przy powiadomieniu najbliższej Gminy Wyznaniowej Żydowskie. W przypadku Województwa Śląskiego to
Wyznaniowa Gmina Żydowska w Katowicach,
Bractwo Pogrzebowe Chewra Kadisza
ul 3 Maja 16, Katowice , tel.: 32 253 77 42
lub
Gmina Wyznaniowa Żydowska w Bielsku-Białej,
ul 3 Maja 7 Bielsko Biała, tel.: 33 812 24 38

- Jeśli nekropolia jest wpisana do rejestru zabytków wszelkie prace poza porządkowe czyli remonty, renowacja nagrobków, naprawa ogrodzenia lub bramy wejściowej, wycinka drzew należy zgłaszać w celu uzgodnienia oraz otrzymania stosownego pozwolenia do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- Prace na cmentarzu żydowskim nie powinny być prowadzone w święta żydowskie wynikające z kalendarza żydowskiego oraz w sobotę (szabas), która dla wyznawców judaizmu jest najważniejszym świętem w judaizmie, dniem przeznaczonym Panu Bogu.
- Teren każdego cmentarza istniejącego lub zlikwidowanego - szczególnie tych nekropolii bez zdefiniowanych granic w przestrzeni miejskiej powinien być zaznaczony tabliczką informacyjną dla zachowania powagi miejsca oraz ochrony niematerialnych wartości historycznych miejsca jak i jego sacrum jako miejsca pochówku ludności żydowskiej.
- Dla ochrony cmentarzy żydowskich zaleca się wpisywanie ich do rejestru zabytków.
- Przystępując do prac na cmentarzu należy sporządzić Indywidualny Harmonogram Działań dla cmentarza, który pozwoli nam poznać jego specyfikę i historię. (patrz wzór indywidualnego załączony do opracowania). Wszystkie nekropolie powinny być oznakowane odpowiednim oznakowaniem z informacją o cmentarzu jako miejscu pochówku,
- Powinny posiadać ogrodzenie, ziemia w której spoczywają zwłoki nie powinna być naruszona, bądź użytkowana, aby nie doszło do profanacji religijnej,
- Cmentarz powinien posiadać uporządkowaną zieleni oraz dokumentację opisową i fotograficzną.
- Należy ułatwiać i sprzyjać wszelkim inicjatywą prywatnym, instytucjonalnym mającym na celu upamiętnienie cmentarza.

Załącznik nr 1

Wytyczne Komisji Rabinicznej dotyczące prac porządkowych na cmentarzach żydowskich:

Zakazuje się:

- a. kopania gruntu (w tym używanie narzędzi ciężkich)
- b. wrywania drzew i krzewów z korzeniami
- c. odkopywania kamieni, tablic nagrobnych (macew)
- d. samowolnego grzebania kości
- e. podkopywania ogrodzenia cmentarza (ze względu na nieznane obecnie, a wytyczone pierwotnie granice)
- f. otwierania grobów

Zezwala się na:

- a. usuwanie chwastów, kwiatów, mchów (płytko zakorzenionych), koszenie trawy, zbieranie śmieci
- b. oczyszczanie tablic (macew) i płyt nagrobnych z liści (nie wolno stosować żadnych środków chemicznych czy też ostrych narzędzi do czyszczenia mogących uszkodzić tablice)
- c. wytyczenie alejek na powierzchni gruntu - tylko w uzgodnieniu z Komisją
- d. instalację pamiątkowych i informacyjnych tablic po uzgodnieniu treści napisu z Komisją
- e. przycinanie drzew i krzewów tuż przy powierzchni ziemi
- f. nawożenie dodatkowej warstwy ziemi

Powyższe przepisy związane są z religijnym prawem żydowskim.

W razie jakichkolwiek pytań bądź wątpliwości prosimy o kontakt

z Komisją Rabiniczną do spraw Cmentarzy:

ul. Twarda 6, 00-950 Warszawa,
tel./fax. 022 624 14 84

Załącznik 2

Indywidualny Harmonogram Działań, sporządzony dla cmentarza żydowskiego w Mysłowicach w lipcu 2013

Miejsce: Mysłowice / dawniej Myslowitz

Lokalizacja: ul. Stawowa / dawniej przedłużenie Teichstr.

Krajobraz: miejski

Datacja / rok założenia: 1864 r.

Data zamknięcia cmentarza do celów grzebalnych: 1963 r.

Własność: Skarb Państwa

Stan zachowania cmentarza: nieczynny, zaniedbany, zły, dewastacja cmentarza bardzo duża, zachowane pojedyncze stojące nagrobki, reszta pomników poprzewracana lub uszkodzona, połamane, oblane farbą, zasypane ziemią i licznymi odpadami. Teren cmentarza ogrodzony kamienno ceglanym murem, bardzo zarośnięty samosiejkami i młodymi drzewami.

Status cmentarza: nie wpisany do rejestru zabytków

ZASADY GENERALNE

Wszelkie prace na nekropoli nie mogą być prowadzone w sobotę oraz święta żydowskie wynikające z kalendarza żydowskiego. Zasada generalna o której należy zawsze pamiętać, według zasad religii mojżeszowej cmentarz jest miejscem świętym, nienaruszalnym, gdzie najważniejsze jest to, co kryje ziemia. Z tego względu niema większego znaczenia czy cokolwiek zachowało się na jego powierzchni. Nie można naruszać spokoju pochowanych osób. Nagrobek jest tylko znakiem, który wskazuje, gdzie złożono zwłoki, czyli gdzie jest uświęcone miejsce. (cyt. Jan Jagielski, ŻIH). Należy pamiętać, że cmentarz składa się z trzech podstawowych komponentów: przestrzeni grzebalnej, szaty roślinnej oraz obiektów naziemnych, (kaplice, kostnice, ogrodzenie, bramy, dzwonnice, układ komunikacyjny). Każdy z nich wpływa na kompozycję i społeczny odbiór cmentarza, w związku z czym żaden z nich nie powinien być pomijany przy opracowywaniu programów ochrony lub opieki nad nekropolami. Również warto pamiętać, że cmentarz jest pewną formą ogrodu przeznaczonego nie tylko dla zmarłych, ale także dla żywych mieszkańców społeczności lokalnej. Przystępując do prac porządkowych na zabytkowej nekropolii należy poszczególne prace podzielić na etapy.

ETAP WSTĘPNY

Przeprowadzić kwerendę (archiwalną, biblioteczną) w celu zgromadzenia wszelkich istotnych informacji, dokumentów archiwalnych, map kartograficznych opisujących miejsce, którym mamy się zająć. Zgromadzony materiał pozwoli nam lepiej poznać i sformułować kierunki naszych działań na rzecz renowacji nekropolii oraz spojrzeć na cmen-

tarz w ujęciu historycznym, społecznym oraz krajobrazowym. Do opisu cmentarza można posłużyć się standardowym formularzem badania cmentarza. (patrz Załącznik nr 2)

I ETAP

1. Ujęcie układu i struktury nekropolii, podział cmentarza na cztery sektory. Ustalić harmonogram prac grup lub grupy porządkującej cmentarz. Wybrać osobę przeszkoloną nadzorującą wszystkie prace na cmentarzu zgodnie z przyjętymi przez Komisję Rabiniczną wytycznymi w sprawie porządkowania cmentarzy żydowskich (patrz. Załącznik nr 1)

2. Przeszkolić pracującą grupę porządkującą z zasad zachowania się na cmentarzu żydowskim, aby wszelkie wykonywane prace oraz zachowania nienaruszają zasad religii żydowskiej oraz były prowadzone w poszanowaniu miejsca spoczynku pochowanych tu osób.

3. Przystąpić do wycinania samosiejek tylko na podstawie uzyskania zgody na usunięcie drzew lub krzewów z terenów nieruchomości na podstawie zezwolenia wydanego przez prezydenta na wniosek posiadacza nieruchomości. Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody DzU. Z 2004, nr 92, poz. 800.

4. Sukcesywnie wywozić zebrane śmiecie oraz wycięte samosiejki.

II ETAP

Po oczyszczeniu nekropolii, sporządzić plan sytuacyjny cmentarza z naniesieniem znajdujących się grobów.

Ustawić napisami do góry poprzewracane nagrobki, aby była możliwa ich identyfikacja do celów dokumentacyjnych. Ciężkie fragmenty,

elementy konstrukcyjne nagrobków można podnosić przy pomocy specjalnego podnośnika (tzw.trójnogu).

Wskazać najstarsze i najcenniejsze z punktu widzenia wartości historycznych, artystycznych nagrobki, które powinny zostać w pierwszej kolejności poddane zabiegom konserwatorskim.

Stworzenie wewnętrznej infrastruktury umożliwiającej zwiedzanie (alejki, tablice informacyjne)

III ETAP

1. Przy konsultacjach z Śląskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, ustalić sposób stałego zamocowania poprzewracanych lub połamanych nagrobków .

2. Rozpoczęcie starań o wpisanie nekropolii do rejestru zabytków Województwa Śląskiego.

3. Zorganizować dla mieszkańców miasta, dzielnicy dzień otwarty dla poznania historii miejsca z przewodnikiem. Opcjonalnie powiadomienie lokalnych mediów o zakończeniu prac dokumentacyjno-porządkowych na cmentarzu.

ETAP I, II, III

Prowadzenie na bieżąco dokumentacji wykonanych prac, przygotowanie dokumentacji fotograficznej.

Załącznik nr 3

Formularz opisu oceny stanu cmentarza.

Data badania _____

Nazwa cmentarza (obecna) _____

Nazwa cmentarza (historyczna) _____

Położenie (adres) _____

Administrator _____

Dostęp*: niezabroniony, zabroniony (własność prywatna), samochodem, pieszo

Typ cmentarza*: komunalny, rodzinny, wojenny, wyznaniowy

Stan zachowania*: używany (czynny), opuszczony, zachowany, zadbane

Całościowa ocena stanu cmentarza*: bardzo dobra, dobra, zła

Problemy*: zarośnięty, niepoprzącinane drzewa, ogrodzenie zniszczone

Powierzchnia cmentarza: _____

Ogrodzenie cmentarza*:
 płot (materiał) _____, mur (materiał) _____, brama (inskrypcje) _____
 żywopłot (typ) _____ inne _____ brak ogrodzenia

Stan ogrodzenia: _____

Nagrobki

Przybliżona liczba nagrobków:
 100 lat i więcej _____ mniej niż 100 lat _____

Najwcześniejsza data: _____ **Najczęściej występująca data** _____

Materiał nagrobków: (zaznaczyć wszystkie, które występują na cmentarzu i postawić literę D przy materiale dominującym):

kamień polny____, piaskowiec____, drewno____, beton____, żelazo____, marmur____,
 wapień____, granit____, lastryko____, inny _____

* niepotrzebne skreślić

Orientacja nagrobków

(N – żadna/kilka nagrobków zorientowanych; S – część; M – większość; A – wszystkie):

Wschód/Zachód _____ Północ/Południe _____ Inna orientacja _____

Rzeźbienia dekoracyjne na nagrobkach. Wymienić _____

Czy występują rzadkie/niezwykłe nagrobki? Opis _____

Stan zachowania nagrobków (podać liczbę w przybliżeniu):

inskrypcje nieczytelne____, inskrypcje czytelne____, brak inskrypcji____,
 fragmenty____, zniszczony, połamany, ale stojący____, pochylony, połamany____
 Inne zaobserwowane zniszczenia _____

Wymienić wysiłki odnowienia cmentarza _____

Wymienić inne obiekty na cmentarzu (kaplica, świątynia, mauzoleum, dom przedpogrzebowy itp.) i opisać ich stan zachowania _____

System ciągów pieszych i kołowych na cmentarzu* widoczny, niewidoczny,
 (Opisać) _____

Roślinność (charakter) _____

Okres założenia cmentarza (dokładna data lub przybliżenie) _____

Ważne osoby pochowane na cmentarzu _____

Historyczne wydarzenia związane z cmentarzem _____

Nagrobki rozmieszczone w miejscu oryginalnym, czy przenoszone*.

Formularz utworzono w oparciu o karty cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz na podstawie prac: G.Kinga, Historic Cemeteries Preservation Guide, Charter Township of Canton, Michigan 2004, T.Maczubski, Zasady inwentaryzacji krajoznawczej cmentarzy, Zarząd Główny PTTK, Warszawa 1989.

Podstawa prawna:

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury - tekst ujednolicony po zmianie z 27 marca 2003 r. (Dz. U. Nr 80 z 2003 r., poz. 717)

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - Dz. U. Nr 162 z 17 września 2003 r., poz. 1568

Rozporządzenie z 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi. (Dz. U. z dnia 28 grudnia 2001 r.)
ROZPORZĄDZENIE MINISTRA ZDROWIA.

Ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych z późniejszymi zmianami. Dz.U.1959, nr 11, poz. 62; tekst jednolity Dz.U.1972, nr 47, poz. 298.
Obecnie obowiązujący tekst jednolity Dz.U.2000, nr 23, poz. 295.

Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze. Dz.U.1959, nr 52, poz. 315

Rozporządzenie Ministrów Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 20 października 1972 r. w sprawie urządzania cmentarzy, prowadzenia ksiąg cmentarnych oraz chowania zmarłych. Dz.U.1972, nr 47, poz. 299.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 roku w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi
(Dz. U.01.153.1783 z 28 grudnia 2001 roku 1.153.1783 z 28 grudnia 2001.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 21 grudnia 2006 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi
(Dz. U.2007.1.10 z dnia 5 stycznia 2007 roku.

Wybrana bibliografia:

- Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce, t. 2, red. J. Worończaka, Wrocław 1995.
- Cmentarze żydowskie w Sławkowie i Dąbrowie Górniczej, red. L. Hońdo, D. Rozmus, Kraków 2004.
- Cmentarz żydowski w Pilicy – rys historyczny i materiały inwentaryzacyjne, oprac. L. Hońdo, D. Rozmus, A. Witek, red. L. Hońdo, Kraków 1995.
- Bergman E., Jagielski J., *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa 1996.
- Derus. M., *Cmentarze żydowskie, [w:] Cmentarze bytomskie od średniowiecza do współczesności*, red. J. Drabina, Bytom 1999, s. 63-72.
- Hońdo L., Rozmus D., Witkowski S., *Cmentarz żydowski w Jaworznie*, Kraków 2012.
- Klenovsky J., *Zidovske pamatky Moravy a Slezska*, Ostrava 2001.
- Kwiecień A., *Cmentarz żydowski w Pyskowicach*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” t. VI, 1990.
- Myrcik J., *Pro memoria. Cmentarz Żydowski w Cieszowej. Inwentaryzacja obiektu*, Koszęcin, 2011.
- Norman S., *Bardzo krótkie wprowadzenie Judaizm*, Warszawa 1997.
- Proszyk J., *Cmentarz Żydowski w Bielsku Białej*, Bielsko Biała 2002.
- Pastuszka S., *Śladami pszczyńskich Żydów*, Pszczyna 2013.
- Rozmus D., *Przemiany w żydowskiej sztuce sepulkralnej XIX i XX wieku na przykładzie cmentarzy z pogranicza Śląska i Małopolski, [w:] Z dziejów Żydów w Zagłębiu Dąbrowskim*, Sosnowiec 2006.
- Rozmus D., *De Judeorum arte Sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej w ostatnich dwustu latach na przykładzie cmentarzy w Będzinie, Czeladzi, Olkuszu, Pilicy, Żarnowcu i Sławkowie*, Kraków 2005.
- Walerjański D., *Wartości artystyczne żydowskiej nekropolii w Zabrze*, „Kroniki Miasta Zabrze” 1993, nr 17.
- Walerjański D., *Cmentarze żydowskie w województwie katowickim – historia, stan zachowania, problemy ochrony*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 3, s. 246-257.
- Walerjański D., *W poszukiwaniu pamięci. Zachowane zabytki Kultury żydowskiej w województwie śląskim*, „Pisma Humanistyczne”, Zeszyt VIII (2011), s. 105- 121.
- Wilk A., Walerjański D., *Zapisane w kamieniu najstarsze epitafia nagrobne z cmentarza żydowskiego w Tarnowskich Górach*, „Rocznik Muzealny w Tarnowskich Górach”, nr 2, 2008, s.83-89.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII – XVIII wieku*, Wrocław 1996.
- Worończak J.P., *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993.
- Żydzi gliwicy. Materiały z konferencji. Muzeum w Gliwicach 17-18 listopada 2005, red. B. Kubit, Gliwice 2006
- Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Historia, kultura, zagadnienia konserwatorskie, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Kraków 2011.
- Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku, red. B. Kalinowskiej-Wójcik, D. Kellera, Rybnik- Katowice, 2012.
- Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna, red. J. Spyry, Cieszyn 1999.

Autorzy

Dariusz Walerjański - historyk, wieloletni badacz dziedzictwa Żydów Górnośląskich, Członek Wojewódzkiej Rady ds. Ochrony Zabytków przy Śląskim Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków, członek Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie oraz Fundacji Brama Cukermana. Za swój wkład w ratowanie i dokumentowanie zabytków żydowskich w Polsce został nagrodzony Honorowym Dyplomem nadanym przez państwo Izrael oraz Złotą Odznaką za Opiekę Nad Zabytkami nadaną przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP.

Piotr Jakoweńko - społecznik, współzałożyciel Fundacji Brama Cukermana

Rafał Cebula - sędzia Sądu Rejonowego w Będzinie

Fundacja Brama Cukermana

Wierzę, że kiedyś z waszą pomocą powstaną z tego mchu, liści i trawy stare macewy. Może wtedy pamięć zostanie uczczona. Jestem szczęśliwy, że to drugie pokolenie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata nie pozwala zapomnieć o historii, szanuje symbole, pomaga odnawiać cmentarze i obiekty religijne. Ci ludzie wiedzą, że kto nie szanuje zmarłych, nie szanuje życia. Jestem ogromnie wdzięczny za ich wkład w zablężnianie ran i darzę ich dużym szacunkiem...

Szewach Weiss